

Արման Ս. Եղիազարյան
Պարմ. գիյր. դոկտոր

ԱՇՈՏ ԵՐԿԱԹԻ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆԸ

Մաս առաջին. Հայոց թագավորության պահպանման
հիմնախնդիրը*

Բանալի բառեր – Աշոտ Երկաթ, Հայոց թագավորություն, կաթողիկոս, դարաշրջան, շրջափուլ, թագադրություն, Ն. Ադոնց, իշխանաց իշխան, շահնշահ, գահաժառանգության իրավունք, Գագիկ Արծրունի:

Մուտք. Աշոտ Երկաթի գործունեության դարաշրջանային
(էպոխալ) բնույթը

Հայոց Աշոտ Երկաթ թագավորի գահակալության պատմափուլը (914–929 թթ.) Հայոց պատմության մեջ ամենահետաքրքրական ու կարևոր, բայց միևնույն ժամանակ ամբողջությամբ և խորությամբ ուսումնասիրության չենթարկված ժամանակաշրջաններից է:

Հոր՝ Հայոց Սմբատ Ա թագավորի սպանությունից հետո, երբ ողջ սրությամբ դրված էր Հայոց թագավորության լինել–չլինելու հարցը, ամենի ֆիզիկական ուժի ու քաջության շնորհիվ «Երկաթ» կոչված¹ երիտասարդ արքայազնն աներկյուղ իր վրա վերցրեց մի կողմից Բագրատունիների գլխավորությամբ Հայոց թագավորության պահպանման, իսկ մյուս կողմից՝ Հայաստանն ու Այսրկովկասի քրիստոնեական երկրներն ընդգրկող՝ Աշոտ Ա և Սմբատ Ա թագավորների տերության վերականգնման գործը: Աշոտ Երկաթը փաստորեն ստիպված եղավ ինչպես պահպանել Հայոց թագավորությունը, այնպես էլ վերականգնել Ատրպատականի տիրակալ Յուսուֆի սփռած ավերի ու ասպատակությունների պայման–

*Հոդվածն ընդունվել է տպագրության 30.10.2014:

¹ Տես **Ստեփանոս Տարանեցի Ասողիկ**, Պատմություն տիեզերական, «Մատենագիրք Հայոց», ԺԵ. հատոր, Ժ. դար, Պատմագրություն, գիրք Բ., Եր., 2011, էջ 748:

ներում կորսված կամ քայքայված պետականության այնպիսի կարևոր բաղադրիչները, ինչպիսիք էին պետական համակարգն ընդհանրապես և թագավորական իշխանությունը, պետական ինստիտուտները, կառավարման համակարգն ու բանակը՝ մասնավորապես: Ի վերջո հասնելով իր նպատակին՝ նա հռչակվեց որպես շահնշահ կամ արքայից արքա:

Աշոտ Երկաթի գահակալության դժվարին ու հանգուցային պատմափուլում իր լուծումը գտավ Հայոց թագավորության հետագա գոյության հիմնախնդիրը, և վերջինիս պատմության մեջ այնուհետև սկիզբ առավ համեմատաբար խաղաղ և կայուն զարգացման ժամանակաշրջան:

Նշված առումներով Աշոտ Երկաթի գործունեությունը դարաշրջանաին (էպոխալ) նշանակություն ունի Հայոց պատմության մեջ:

Ձեռնարկելով Աշոտ Երկաթի դարաշրջանի պատմության ուսումնասիրությունը՝ մեր առաջ խնդիր ենք դրել այն քննության առնել երեք շրջափուլերով. ա) մինչև Աշոտ Երկաթի՝ Կոստանդնուպոլսից վերադառնալը, բ) մինչև շահնշահ հռչակվելը և, ի վերջո, գ) նրա թագավորության վերջին՝ շահնշահության շրջանը:

Պատմագիտության մեջ Աշոտ Երկաթի շահնշահության շրջանը քիչ թե շատ խորությամբ ուսումնասիրվել է, մինչդեռ առաջին երկու շրջափուլերում տեղի ունեցած դեպքերի մեծ մասն ըստ էության քննության չի առնված, թեև պարունակում է իրադարձություններ, որոնք հենքային նշանակություն ունեցան Հայոց թագավորության հետագա գոյության համար:

Խնդրո առարկա դարաշրջանին կամ դրա առանձին ենթափուլերին անդրադարձել են բազմաթիվ հետազոտողներ: Նրանցից յուրաքանչյուրը Աշոտ Երկաթի գործունեությունը քննության է առել ավելի կամ պակաս մանրամասնությամբ՝ այդպես էլ չլուսաբանելով դրա դարաշրջանային բնույթն ու հանգուցային նշանակությունը: Նրանց քննության վրա ազդեցություն են թողել Աշոտ Երկաթի օրոք տեղի ունեցած իրադարձությունների ինչպես ժամանակագրական (թագադրության տարեթիվը, Բյուզանդիա մեկնելու ժամանակը, շահնշահ հռչակվելը և այլն), այնպես էլ բովանդակային (ազատագրական պատերազմը, անիշխանության շրջանը, տարբեր հայ իշխանների թագադրությունները) ընկալումները:

Աշոտ Երկաթի դարաշրջանը, փաստորեն, ցայսօր ամբողջական և խորքային ուսումնասիրության կարոտ է մնում: Բացի այդ, անհրաժեշտ է հավուր պատշաճի գնահատել Հայոց թագավորության պահպանման, համակարգային առումով վերակառուցման և հետագա խաղաղ զարգացման գործում անխոնջ ու հերոսական գահակալի հանգուցային դերը, որը, ընդհանուր առմամբ, գրեթե համարժեք է Բագրատունի առաջին թագավորի՝ Աշոտ Ա Մեծի (887-891 թթ.) պետականակերտ գործունեությանը:

1. Աշոտ Երկաթը՝ իշխանաց իշխան Հայոց

Քննության շահերից բխում է Աշոտ Երկաթի՝ Հայոց իշխանաց իշխան դառնալու հանգամանքների ուսումնասիրումը, քանի որ այդ պաշտոնը Բագրատունի առաջին չորս թագավորների օրոք (Աշոտ Ա, Սմբատ Ա, Աշոտ Բ, Աբաս՝ 887-953 թթ.) զբաղեցրել են հիմնականում արքայական տան այն անդամները, որոնց ժառանգաբար անցնելու էր Հայոց գահը²: Պաշտոնի կարևորությունն ընդգծում է Հովհաննես Դրասխանակերտցին՝ ամեն անգամ հատուկ նշելով, թե ով էր Հայոց իշխանաց իշխանը³: Սմբատ Ա-ի օրոք, ելնելով իրավիճակից, այդ պաշտոնին նշանակվել են նաև Հայոց արքայի երկու եղբայրները: Սկզբում Հայոց իշխանաց իշխանը արքայի եղբայր Շապուհն էր, իսկ այնուհետև՝ Դավիթը⁴: Այդ ժամանակ Սմբատ Ա-ն իր որդի Աշոտին Հայոց իշխանաց իշխան նշանակել չէր կարող, քանի որ Ատրպատականի Աֆշին ամիրայի դեմ պատերազմներից մեկի ավարտին՝ 897 թ., Սմբատ Ա-ն ստիպված եղավ նրան որպես պատանդ հանձնել ամիրային և կարողացավ հետ ստանալ միայն 901 թ.⁵: 899 թ., երբ Սմբատ Ա-ն թագադրեց Կոարջքի կուրապաղատ Ատրներսեհին որպես «Վրաց» թագավոր (899-923)⁶, Աֆշինն արշավեց Հայաստան, թերևս, 900 թվականին⁷: Նա, որոշ ժամանակ ասպատակելով Հայաստանը և Վիրքը, հեռացավ Ատրպատական՝ Դվինում թողնելով մեծ ներքինապետին: Հավանաբար 901 թ. վերջինս հեռացավ Հայաստանից՝ Սմբատ Ա-ին հանձնելով նրա որդի Աշոտին և մյուս որդու՝ Մուշեղի կնոջը, որոնք ևս պատանդ էին: Այդ պատճառով 901 թ. Աֆշինը կրկին արշավեց դեպի Հայաստան, սակայն ճանապարհին հանկարծամահ եղավ⁸: Կարելի է եզրակացնել, որ Աշոտն առանց Ատրպատականի ամիրայի համաձայնության էր վերադարձվել Սմբատ Ա-ին⁹: Ուստի Աֆշինի հաջորդը՝ Յուսուֆը, շարունակեց Աֆշինի սկսած պատերազմը Սմբատ Ա-ի դեմ: Այդ պայմաններում Սմբատ Ա-ն թշնամուն ավելի ևս չգրգռելու համար Աշոտին չի նշանակում Հայոց իշխանաց իշխանի պաշտոնում: Սմբատ Ա-ի եղբայր Դավթի մահից հետո (մոտ 903 թ.) Ատրպատականի Յուսուֆ ամիրան պատերազմում է Սմբատ Ա-ի դեմ, սակայն շուտով որոշում է հաշտություն կնքել: Երկու տիրակալները հաշտվում են, որից հետո Յուսուֆը արքայական պատիվներ է մատուցում Սմբատ

2 Տե՛ս Ա. Եղիազարյան, Հայոց իշխանաց իշխանը Բագրատունի առաջին արքաների օրոք, «ՎԷՄ», 2014, N 1, էջ 62-74:

3 Տե՛ս «Յովհաննու Կաթողիկոսի Դրասխանակերտցույ Պատմություն Հայոց», «Մատենագիրք Հայոց», ԺԱ. հատոր, Ժ. դար, Պատմագրություն, Անթիլիաս-Լիբանան, 2010, էջ 446, 478, 480, 544:

4 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 478-480:

5 Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 474-475: Տե՛ս Ա. Եղիազարյան, Հայոց իշխանաց իշխանը Բագրատունի առաջին արքաների օրոք, էջ 62-74:

6 Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 471: Տե՛ս նաև «Հայ Բագրատունեաց ճիւղագրությունը», ծանոթություններով, Ժ. դար, Պարսկուհի. ղկտ. Յ. Մարկուարտ, գերմաներէնէ, թարգմանեց Հ. Մ. Հապո-զեան, Վիեննա, 1913, էջ 148: Տե՛ս նաև՝ Ն. Ադոնց, Երկեր, հ. Ա., Եր., 2006, էջ 501, Մ. Ճանաչեան, Դավիթ կիւրապաղատ (պատմական ուսումնասիրություն), Վենետիկ, 1972, էջ 13-14:

7 Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 472:

8 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 473-475:

9 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 474:

Ա-ին, իսկ նրա երեց որդի Աշոտին կարգում Հայոց իշխանաց իշխան¹⁰ այդպիսով ճանաչելով գահաժառանգման նրա իրավունքը:

Փաստորեն, պատերազմից հետո հաշտության գնացած Սմբատ Ա-ն նպատակահարմար է համարել ստանալ Յուսուֆի համաձայնությունը, որպեսզի հետագայում նոր գահաժառանգի խնդիր չառաջանա:

903 թ. տեղի ունեցած այս իրադարձությունը մեծ նշանակություն ունեցավ Աշոտ Երկաթի հետագա ճակատագրում: Նա Հայոց իշխանաց իշխանի, այն է՝ գահաժառանգի, Յուսուֆ ամիրայի կողմից ճանաչված իր պաշտոնը խաղաղորեն վարեց մինչև 909 թ., երբ Յուսուֆը մեծ արշավանք ձեռնարկեց Հայաստան:

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

2. 909–914 թթ. պատմաշրջանը. Աշոտ Երկաթի գլխավորած ազատագրական պատերազմը և թագադրությունը

Ըստ Հովհաննես Դրասխանակերտցու՝ Յուսուֆը Հայաստան է արշավել հայոց 358 թվականին, այսինքն՝ 909 թ. ապրիլից մինչև 910 թ. ապրիլն ընկած ժամանակահատվածում¹¹: Ըստ որում արշավանքը սկսվել է հավանաբար 909 թ. գարնանը¹², քանի որ պատմիչը հստակ ընդգծում է, որ դրա նախորդ տարին՝ 908 թ., Վասպուրականի Գագիկ Արծրունի իշխանը Յուսուֆի կողմից թագադրվել էր¹³: 909 թ. ամռանը Յուսուֆի զորքերը հետապնդում են Սմբատ Ա-ին, որը հեռացել էր Կղարջք, իսկ աշնանը հաստատվում Դվինում՝ ձմեռն այնտեղ անցկացնելու նպատակով¹⁴: Մինևույն ժամանակ Սմբատ Ա-ն վերադառնում է Երազգավորս¹⁵: Հաջորդ՝ 910 թ. գարնանը Յուսուֆը զորք ուղարկեց Սմբատ Ա-ի դեմ, որին միացան Գագիկ Արծրունու գնդերը: Սմբատ Ա-ի զորքը ղեկավարում էին որդիները՝ Հայոց իշխանաց իշխան Աշոտն ու Մուշեղը: Ծակատամարտը տեղի ունեցավ Նիգ գավառի Չկնավաձառ կոչվող վայրում և ավարտվեց Սմբատ Ա-ի զորքի պարտությամբ: Աշոտը փրկվեց, իսկ Մուշեղը գերի ընկավ¹⁶: Այնուհետև սկսվում են Յուսուֆի զորքերի ասպատակությունները: Սմբատն ի վերջո ամրանում է Կապույտ բերդում¹⁷, իսկ երկրում թագաժառանգ Աշոտի գլխավորությամբ ազատագրական պայքար է սկսվում: Դրանից դրդված՝ հավանորեն 913 թ. Յուսուֆը Գագիկ Արծրունուն ուղարկում է Վաղարշակերտ ամրոցը գրավելու: Գագիկը մեծ կորուստներ է տալիս և անհաջողության մատնվում¹⁸: Որ այդ իրադարձությունը տեղի է ունեցել 913 թ., հիմնավորվում է հետևյալով: Չնայած հայտնի է, որ

2 (ժԲ) փարի, թիվ 4 (48) հոկտեմբեր-դեկտեմբեր, 2014

ՎԷՆ համահայկական համալսարան

10 Տեն նույն տեղում, էջ 478–480:

11 Տեն նույն տեղում, էջ 489–490: Այս և հետագա տոմարական հաշվարկները կատարվել են ըստ Բ. Թումանյանի տոմարական հաշվումների աղյուսակների: Տեն Բ. Թումանյան, Տոմարական հաշվումներ, «Տեղեկագիր (հաս. գիտ.)», 1964, N 5, էջ 55–60:

12 Տեն Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 489:

13 Տեն նույն տեղում, էջ 487:

14 Տեն նույն տեղում, էջ 490–491:

15 Տեն նույն տեղում, էջ 492:

16 Տեն նույն տեղում, էջ 492–493, Ասողիկ, էջ 745: Մուշեղը հետագայում դաժանաբար սպանվեց, իսկ նրա մարմինը Սմբատ Ա-ի եղբայր Շապուհի որդի Աշոտ սպարապետն ուղարկեց Բագարան՝ Բագարատունյաց հանգստարանում ամփոփելու: Տեն Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 497:

17 Տեն Ասողիկ, էջ 745:

18 Տեն Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 493–500:

Գագիկ Արծրունին Յուսուֆի կողմից թագադրվել է 908 թ.¹⁹, Արծրունյաց տան Անանուն պատմիչի տեղեկությունները ցույց են տալիս, որ Սմբատ Ա-ի գերեվարությունից հետո Յուսուֆը կրկին թագադրել է Գագիկին:

Անանունի շարադրանքում ամեն ինչ հստակ է: Այն բանից հետո, երբ Սմբատը 913 թ. սկզբին ամրացավ Կասպույտ բերդում²⁰ և շուտով հանձնվեց Յուսուֆին, վերջինս տեսնելով, որ բացի Գագիկից որևէ այլ մեկը չի կարող իշխել Հայոց աշխարհում, «**թագաւորեցուցանէ զնա ամենայն Հայոց**»²¹: Ըստ որում, խալիֆ Ջաֆար ալ-Մուկթադիրը (908-932 թթ.) ևս շուտով Գագիկին ձանաչեց որպես թագավոր՝ թագ ուղարկելով նրան²²: Սմբատ Ա-ն գերված էր, Աշոտ Երկաթն ազատագրական պայքարի դրոշ էր բարձրացրել, ուստի էլ ով, եթե ոչ Գագիկ Արծրունին կարող էր փոխարինել Սմբատ Ա-ին, որին ժամանակին դավաճանել էր՝ հարելով Յուսուֆին:

Վ. Վարդանյանն այս իրադարձությունը թվագրում է 914²³ կամ 915 թվականով²⁴: Սակայն, քանի որ Անանունն այդ իրադարձությունը նկարագրում է Սմբատ Ա-ի գերեվարվելու շրջանում, կարելի է ենթադրել, որ իրականում Գագիկ Արծրունու երկրորդ թագադրությունը տեղի է ունեցել նույն 913 թ.: Պ. Հովհաննիսյանը կարծիք է հայտնում, որ Անանունի կողմից Սմբատ Ա-ի գերեվարության շրջանում Գագիկ Արծրունու՝ որպես Հայոց թագավոր թագադրության մասին տեղեկության մեջ կա երկու սխալ՝ ժամանակագրական ու բովանդակային: Գագիկ Արծրունին իրականում թագադրվել է 908 թ. և միայն որպես Վասպուրականի, այլ ոչ թե Հայոց թագավոր, քանի որ Անանունից բացի և ոչ մի պատմիչ Գագիկին Հայոց թագավոր չի կոչում²⁵: Սակայն այն, որ Գագիկը Սմբատ Ա-ի գերվելուց հետո երկրորդ անգամ էր թագադրվել, և այն էլ՝ որպես Հայոց թագավոր, հիմնավորվում է Հովհաննես Դրասխանակերտցու այն տեղեկությամբ, որ մի քանի տարի անց Փարկինի անունով մի արաբ ոստիկան խալիֆից թագ է բերում Գագիկին և «**երեքկին զնա պսակեալ ի վերայ Հայաստանեայցս**»²⁶, ասել է՝ երրորդ անգամ նրան կարգելով Հայոց թագավոր: Այսինքն՝ Անանունից բացի Հովհաննես Դրասխանակերտցին ևս հիշատակում է Գագիկի՝ որպես Հայոց թագավոր թագադրվելու մասին:

Ամենայն հավանականությամբ, Յուսուֆը Գագիկին երկրորդ անգամ թագադրել է՝ նրան հակադրելու համար ազատագրական պայքար սկսած Աշոտ Երկաթին, ինչպես որոշ ժամանակ անց թագադրեց և Հայոց թագավորին հակադրեց Սմբատ Ա-ի եղբայր Շապուհի որդի, Հայոց սպարա-

19 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 487-488:

20 Տե՛ս Փ. Գրիգորյան, Սմբատ Ա. Բագրատունի, Եր., 1946, էջ 36:

21 **Թովմա Արծրունի և Անանուն**, Պատմության տանն Արծրունեաց, «Մատենագիրք Հայոց», ԺԱ. հատոր, Ժ. դար, Պատմագրություն, Այթիլիաս-Լիբանան, 2010, էջ 281-282:

22 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 282:

23 Տե՛ս Վ. Վարդանյան, Վասպուրականի Արծրունյաց թագավորությունը 908-1021 թթ., Եր., 1969, էջ 92:

24 Տե՛ս Վ. Վարդանյան, Վասպուրականի 910-930-ական թթ. պատմության շուրջը, «ՊԲՀ», 1980, N 1, էջ 217:

25 Տե՛ս Պ. Հովհաննիսյան, Երկու ուղղություն X դարի հայ պատմագրության մեջ, «Հայագիտության հարցեր», 2014, N 2, էջ 115-117:

26 **Հովհաննես Դրասխանակերտցի**, էջ 545-546:

պետ Աշոտին²⁷: Յուսուֆի կողմից Գագիկին երկրորդ անգամ թագադրելը պետք է բացատրել նաև այն իրողությամբ, որ, հավանաբար, առաջին անգամ Գագիկը թագադրվել է որպես Վասպուրականի, իսկ երկրորդ անգամ՝ որպես Հայոց թագավոր, ինչպես փաստում է Անանունը: Այլապես թագադրությունը գուրկ կլինե՞ր նպատակից՝ վերածվելով կրկնություն:

Վ. Վարդանյանը նկատել է, որ Գագիկի մահը թվագրելով 943 թ. և նրան վերագրելով 29 տարվա թագավորություն²⁸ Ասողիկը նրա գահակալությունը, փաստորեն, հաշվում է 914 թվականից: Ուսումնասիրողը կարծում է, որ պատմիչի հաշվարկը կապված է այն իրողության հետ, որ 914 թ. Յուսուֆը հետ շարտվեց Վասպուրականից, և Գագիկը թոթափեց նրանից ունեցած կախվածությունը²⁹: Մեր համոզմամբ, սակայն, Ասողիկի վրա ազդեցություն է թողել այն, որ Գագիկն իր երկրորդ թագադրության ժամանակ հռչակվել էր որպես Հայոց թագավոր և այդուհետ թագավորել է 29 տարի՝ մինչև 943 թ.: Այդ իսկ պատճառով, ինչպես դիպուկ նկատել է Պ. Հովհաննիսյանը, Արծրունյաց տան Անանուն պատմիչն Աշոտ Երկաթին չի հիշատակում, նրա համար այդպիսի թագավոր չի եղել, քանի որ Հայոց թագավոր էր հռչակվել Գագիկ Արծրունին³⁰: Ի դեպ, չնայած ամենայն հավանականությամբ Գագիկը երկրորդ անգամ թագադրվել է 913 թ., Ասողիկը նրա թագավորությունը հաշվարկում է 914 թվականից, երբ սպանվեց իրական Հայոց թագավորը՝ Սմբատ Ա-ն:

Սակայն Գագիկը, թեև Հայոց թագավորի թագը Յուսուֆից ընդունեց, բայց չշտապեց նրա գործիքը դառնալ: Ավելին, հաշվի առնելով այն, որ ըստ Հովհաննես Դրասխանակերտցու՝ Աշոտ Երկաթի գորքերից պարտություն կրած Յուսուֆը շուտով զենքն ուղղեց Գագիկ Արծրունու դեմ, կարելի է համոզված ասել, որ վերջինս չէր արդարացրել նրա հույսերը: Դեռևս 913 թ.՝ Վաղարշակերտի անհաջող պաշարումից հետո, Գագիկը ծածուկ լուր էր ուղարկել Սմբատ Ա-ին՝ միաբանվելու կոչ անելով³¹: Ուստի Յուսուֆը շուտով հալածանքներ սկսեց Գագիկի դեմ:

Ասողիկի տեղեկություններով՝ Գագիկի գորքի հարձակումը Վաղարշակերտի վրա տեղի է ունեցել հայոց 363 թ. (914–915 թթ.), իսկ Սմբատ Ա-ի մահը՝ 364 թ. (915–916 թթ.)³²: Ակնհայտ է, որ պատմիչի նշած թվականներն իրականությանը չեն համապատասխանում, սակայն կարևոր է, որ Ասողիկն այդ երկու իրադարձությունները դնում է իրար հաջորդող թվականների, այսինքն՝ Վաղարշակերտի դեպքերից մինչև Սմբատ Ա-ի մահը կազմել է մեկ տարուց ոչ ավելի, քանի որ Հայոց թագավորի գերությունը տևել է գրեթե մեկ տարի³³:

Հստակեցնելով, որ Վաղարշակերտի պաշարումը տեղի է ունեցել, ամենայն հավանականությամբ, 913 թ., կարող ենք նկատել, որ այդ նույն

27 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 538:

28 Տե՛ս **Ասողիկ**, էջ 826:

29 Տե՛ս **Վ. Վարդանյան**, Վասպուրականի Արծրունյաց թագավորությունը, էջ 916:

30 Տե՛ս **Պ. Հովհաննիսյան**, Երկու ուղղություն X դարի հայ պատմագրության մեջ, էջ 117:

31 Տե՛ս **Հովհաննես Դրասխանակերտցի**, էջ 500–501:

32 Տե՛ս **Ասողիկ**, էջ 745:

33 Տե՛ս **Հովհաննես Դրասխանակերտցի**, էջ 502–504:

թվականից Աշոտ Երկաթի գլխավորած ազատագրական պայքարը ճնշելու նպատակով Յուսուֆը փորձել է օգտագործել իր իսկ կողմից թագավոր հռչակված Գագիկին:

Ըստ Հովհաննես Դրասխանակերտցու՝ Բյուզանդիայի կայսր Բարսեղը, իսկ իրականում՝ Լևոն VI-ը (886–912 թթ.)³⁴ ցանկացավ օգնության գալ Սմբատին, բայց վախճանվեց, իսկ նրան փոխարինած Ալեքսանդրը (912–913 թթ.), զբաղված լինելով ծագած խռովությունների ճնշումով, Սմբատին օգնելու մասին մտածել չէր կարող³⁵: Նույն ժամանակ Կապույտ բերդում ամրացած Սմբատին Յուսուֆը 913 թ. խաբեությամբ գերեց և շուրջ մեկ տարի կտտանքների ենթարկեց³⁶: Այդ ընթացքում, Սմբատին իր հետ վերցնելով, Յուսուֆը փորձ կատարեց գրավելու Երնջակ ամրոցը, բայց անհաջողության մատնվեց և հրամայեց Հայոց արքային տանջամահ անել³⁷: Քանի որ Հովհաննես Դրասխանակերտցին հստակորեն նշում է, որ Սմբատ Ա-ին օգնել չկարողացան Լևոն Զ և Ալեքսանդր կայսրերը³⁸, և Սմբատ Ա-ն գերվեց ու շուրջ մեկ տարի անց սպանվեց, կարող ենք նշել, որ Սմբատը գերվել է 913 թ.: Ավելին, Բյուզանդիայի կայսրը Կոստանդնուպոլսի Նիկողայոս Միստիկոս պատրիարքի (901–907, 912–925 թթ.) միջոցով գրել է Սմբատ Ա-ին³⁹: Սակայն նամակը, որն ուղարկվել է ըստ Հ. Բարթիկյանի ձգբրտման՝ 913 թ.⁴⁰, խիստ ուշացած է եղել, քանի որ Սմբատ Ա-ն հայտնվել էր գերության մեջ:

Արդ, խիստ կարևորվում է Սմբատ Ա-ի մահվան թվականի ձգբրտումը, քանի որ դրա հետ կապված հաշվարկները նպաստում են ինչպես նրա կենդանության օրոք Աշոտ Երկաթի վարած ազատագրական կռիվների թվագրմանը, այնպես էլ նրա թագադրության թվականի հստակեցմանը:

Սմբատ Ա-ի մահն ընդունված է թվագրել 913⁴¹ կամ 914⁴² թվականներով:

34 Հ. Բարթիկյանը կարծում է, որ Հովհաննես Դրասխանակերտցին «բասիլևս»՝ «թագավոր» բառը սխալմամբ Բարսեղ ձևով է ներկայացրել: Տե՛ս Հ. Բարթիկյան, Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Նիկողայոս Միստիկոսի 101-րդ և 139-րդ թղթերը՝ ուղղված Հովհաննես Դրասխանակերտցուն և Սմբատ Ա թագավորին. «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1966, N 4, էջ 251, ծանոթ. 3:

35 Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 502: Ն. Ադոնցը կարծում է, որ իրականում Սմբատը Բյուզանդիայից օգնություն չի խնդրել: Տե՛ս Ն. Ադոնց, Երկեր. հ. Ե, Եր., 2012, էջ 192:

36 Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 502–504:

37 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 504–506:

38 Տե՛ս Թեոփանեսի Շարունակող. Օտար Աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, 15, Բյուզանդական աղբյուրներ, Ե, թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Հ. Բարթիկյանի, Եր., 1990, էջ 223–224:

39 Ավելի ուշ նույն Նիկողայոս Միստիկոսը նամակագրություն սկսեց հայոց կաթողիկոսի հետ Աշոտ Երկաթի շրջանում: Տե՛ս Հ. Բարթիկյան, Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Նիկողայոս Միստիկոսի 101-րդ և 139-րդ թղթերը..., էջ 252:

40 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 251–256:

41 Տե՛ս Ն. Ադոնց, Երկեր, հ. Ե., էջ 190–191, A. Тер-Гевондян, Армения и Арабский халифат, Е., 1977, с. 240. Նախկինում մե՛ք ևս Սմբատ Ա-ի մահը թվագրել ենք 913 թ. (տե՛ս Ա. Եղիազարյան, Հայոց Սմբատ Ա թագավորի գահակալության շրջանի ժամանակագրությունը. «Էջմիածին», 2014, մայիս, էջ 51)՝ այն տրամաբանությամբ, որ 891 թ. Հայոց գահին բազմած Սմբատը, ըստ Հովհաննես Դրասխանակերտցու, թագավորել է 22 տարի (տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 506) և դրանից հետո գերության մեջ անցկացրել գրեթե մեկ տարի (տե՛ս նույն տեղում, էջ 502–504, «Համառոտ պատմություն Վրաց ընծայեալ Ջուանշեղի պատմչի», Վենետիկ, 1884, էջ 107):

42 Տե՛ս Մ. Չավչեանց, Պատմություն Հայոց ի սկզբանէ աշխարհի մինչև ցամ 1784, հ. Բ., Վենետիկ, 1785, էջ 707–708, 756–757, Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. Բ., Բ. մասի նյութեր, Եր., 1960, էջ 40–43, Փ. Գրիգորյան, նշվ. աշխ., էջ 43, Հ. Հարությունյան, Հայաստանը IX–XI դարերում, Ե., 1959, էջ 146 և այլն:

Այդ տեսակետից խիստ արժեքավոր են «Յայսմաուրք»-ի տեղեկությունները: Վերջինիս՝ Տեր Իսրայելի խմբագրության մեջ Սմբատ Ա-ի մահը նշված է ահեկի (ահեկան) ամսվա 9-ին. «Յայսմ աուր վկայութիւն սրբոյն Սըմբատայ թագաւորի և որոց ընդ նմա»⁴³: «Յայսմաուրք»-ի՝ Անանուն հեղինակի խմբագրության մեջ Սմբատ Ա-ի մահը նշված է ահեկանի 10-ին⁴⁴: Հայոց 361 թ. (912-913 թթ.) ահեկանի 9-ը համապատասխանում է 912 թ. դեկտեմբերի 16-ին, ահեկանի 10-ը՝ դեկտեմբերի 17-ին, իսկ 362 թ. (913-914) ահեկանի 9-ը և 10-ը՝ համապատասխանաբար 913 թ. դեկտեմբերի 16-ին և 17-ին: «Յայսմաուրք»-ի՝ Կիրակոս Արևելցու խմբագրության մեջ և Գրիգոր Անավարզեցու զույգ խմբագրություններում Սմբատ Ա-ի մահը թվագրված է մարտի 1-ով: Առաջինում սկզբում նշված է, որ «Յայսմ աուր յիշատակ է Սմբատա Հայոց թագաւորին»⁴⁵, իսկ այնուհետև՝ «Այսպես նահատակեցաւ սուրբ թագաւորն Սմբատ մարտի Ա»⁴⁶: Գրիգոր Անավարզեցու առաջին խմբագրության մեջ Սմբատ Ա-ի մահվան օրվա հիշատակությունը սկսվում է «Եւ յայսմ աուր ի Հայք վկայութիւն Սմբատա Հայոց թագաւորին»⁴⁷ առաջաբանով և ավարտվում «Այսպես նահատակեցաւ սուրբ թագաւորն Սմբատ մարտի Ա»⁴⁸ վերջաբանով: Հեղինակի երկրորդ խմբագրությունը սկսվում և ավարտվում է համապատասխանաբար «Ի սմին աուր նահատակութիւն սրբոյն Սմբատայ Հայոց թագաւորի»⁴⁹ և «Այսպես նահատակեցաւ սուրբ թագաւորն Սմբատ մարտի Ա»⁵⁰ տողերով: Հայոց 361 թ. պարագայում մարտի 1-ը համապատասխանում է 913 թ. հունվարի 7-ին, իսկ 362 թ. դեպքում՝ 914 թ. հունվարի 7-ին: Հայոց 361 թ. Սմբատ Ա-ի մահվան վերաբերյալ որևէ աղբյուրում տեղեկություն չի պահպանվել, ավելին, 912-913 թթ. սկզբին Սմբատ Ա-ի մահվան հավանականությունը հակասության մեջ է մտնում նրա գահակալության շրջանում տեղի ունեցած դեպքերի վերոհիշյալ ժամանակագրության հետ: Մինչդեռ հայոց 362 թ. Սմբատ Ա-ի մահվան վերաբերյալ տեղեկություն են պահպանել Սամվել Անեցին, Ստեփանոս Օրբելյանը և Մխիթար Այրիվանեցին⁵¹: Բացի այդ, Սմբատ Ա-ի մահը 913 թ. վերջին կամ 914 թ. սկզբին ամբողջությամբ տեղավորվում է ժամանակաշրջանի դեպքերի տրամաբանության մեջ: Իսկ

43 «Համաբարբառ յայսմաուրք», Գ, Ապրիլ (նախածերենցյան 6 խմբագրությունների), Ս. Էջմիածին, 2009, էջ 158, 168: Տեն նաև «Գիրք որ կոչի Այսմաուրք», Կ. Պոլիս, 1730, էջ 514:

44 Տեն «Համաբարբառ յայսմաուրք», Գ, Ապրիլ, էջ 168:

45 «Համաբարբառ յայսմաուրք», Ե, Մայիս (նախածերենցյան 6 խմբագրությունների), Ս. Էջմիածին, 2010, էջ 95:

46 Նույն տեղում, էջ 97:

47 Նույն տեղում, էջ 95:

48 Նույն տեղում, էջ 97: Տեն նաև «Յայսմաուրք», ըստ կարգի ընտրելագոյն օրինակի Յայսմաուրքաց Տեր Իսրայելի, ի Կոստանդնուպոլիս, 1834, էջ 206-207: «Յայսմաուրք»-ի՝ 1834 թ. հրատարակված ձեռագիրը սխալամբ է վերագրվել Տեր Իսրայելին: Այն իրականում Գրիգոր Անավարզեցու խմբագրությունն է: Տեն Մ. Ավդալբեգյան, «Յայսմաուրք» ժողովածուները և նրանց պատմագրական արժեքը, Եր., 1982, էջ 66-67:

49 Համաբարբառ յայսմաուրք, Ե, մայիս, էջ 95:

50 Նույն տեղում, էջ 97:

51 Տեն Սամուել Անեցի, Հաւաքմունք ի բրոց պատմագրաց յաղագս գիտի ժամանակաց անցելոց մինչև ի ներկայս ծայրաբաղ արարեալ, բնագիրը կազմեց Ա. Հայրապետեանը, Եր., 2011, էջ 117, «Պատմութիւն նահանգին Սիսական արարեալ Ստեփաննոսի Օրբելեան արքեպիսկոպոսի Սիւնեաց», Թիֆլիս, 1911, էջ 191, «Մխիթարայ Այրիվանեցոյ Պատմութիւն ժամանակագրական», ի լոյս ընծայեաց Բ. Պ., Ս. Պետերբուրգ, 1867, էջ 71:

դրանից ավելի ուշ նրա մահը ոչ մի կերպ տեղադրել չի կարելի:

«Յայսմաւորք»-ում Սմբատ Ա-ի մահվան օրվա հիշատակություններին անդրադարձել են Մ. Չամչանցը և Մ. Օրմանյանը:

Մ. Չամչանցը Սմբատ Ա-ի մահը դնում է հայոց 363 թ. կամ 914 թ. ապրիլի 16-ին⁵², որը «Յայսմաւորք»-ի որոշ խմբագրություններում համապատասխանեցված է որպես Սմբատ Ա-ի հիշատակի օր ներկայացված ահեկանի 9-ին⁵³:

Մ. Օրմանյանը թեև հստակորեն չի նշում իր նախապատվությունն այդ ամսաթվերից որևէ մեկին, սակայն կարծես թե նրա համար առավել ընդունելի է 913 թ. վերջին Սմբատ Ա-ի սպանվելու վերաբերյալ տեղեկությունը: Նա միայն այն ձգբրտումն է կատարում, որ չնայած «Յայսմաւորք»-ում ահեկանի 9-ը անշարժ տոմարով համապատասխանեցված է ապրիլի 16-ին, իսկ մարտի 1-ը՝ մայիսի 8-ին⁵⁴, համապատասխանեցումները հարկ է կատարել շարժական տոմարով: Այդ պարագայում առաջին ամսաթիվը նույնանում է դեկտեմբերի 16-ին, իսկ երկրորդը՝ հունվարի 7-ին⁵⁵:

Խնդրի հստակեցմանը նպաստում է Յուսուֆի գորքերի կողմից նահատակվածների մասին Վարդան վարդապետի հայտնած կարևոր տեղեկությունը: Պատմիչը գրում է. «Կատարեցան ի Քրիստոս փառաւոր և մեծ իշխանքն Դաւիթ և Գուրգէն ի տանէն Գնունեաց ի Դուին քաղաքի, յանօրինէն Յուսիայ, վկայական արեամբ պսակեալ. որոց պատուի օր կատարմանն ի մարտի ամսեան քսան. և սուրբն Սահակ եպիսկոպոս երկերիւր ոգւով և եօթն եկեղեցականօք կատարեցաւ ի Բիւրական, յահկի ի տասն. և երկու Կիրակոսքն ի նոյն ամսեան յեօթնևտասն. որոց տօն գերապայծառ կարգեաց սուրբ պատրիարզն Յոհաննէս, որ ետես աչօք զխաւարաբեր ժամանակն, և գրեաց ի յիշատակ ապագայից դարուց. և տօն սուրբ թագաւորին Սմբատայ»⁵⁶:

Փաստորեն, Սմբատ Ա-ի հիշատակի օրը հաստատել է նրա ժամանակակիցը՝ Հովհաննես Դրասխանակերտցի կաթողիկոսը, ուստի ճիշտ է Մ. Օրմանյանը, երբ կարծիք է հայտնում, որ «Յայսմաւորք»-ում նշված ամսաթվերի համապատասխանեցումներն անհրաժեշտ է կատարել շարժական տոմարով:

Վարդան վարդապետի հիշատակած ամսաթվերն ընդհանուր առմամբ համընկնում են «Յայսմաւորք»-ի՝ Կիրակոս Արևելցու և Գրիգոր Անավարզեցու խմբագրության մեջ նշված ամսաթվերին⁵⁷, ինչը չի կարելի ասել Տեր Իսրայելի խմբագրության տեղեկությունների մասին⁵⁸, իսկ Սմբատ Ա-ի մահվան օրն էլ նշված է ահեկանին տեղի ունեցածից առանձին: Ամենայն հավանականությամբ, պատճառն այն է, որ Սմբատ Ա-ն այդ ամսին չէր սպանվել: Այլապես, երբ ահեկանի դեպքերը նկարագր-

52 Տե՛ս Մ. Չամչանց, նշվ. աշխ., էջ 758:

53 Տե՛ս «Համաբարբառ յայսմաւորք», Դ, Ապրիլ, էջ 158, 168:

54 Տե՛ս «Համաբարբառ յայսմաւորք», Ե, Մայիս, էջ 95-97:

55 Տե՛ս Մ. Օրմանյան, նշվ. աշխ., § 713:

56 «Հաւարումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի», Վենետիկ, 1862, էջ 87:

57 Տե՛ս «Համաբարբառ յայսմաւորք», Ե, Մայիս, էջ 265-267, նույնի՝ Դ, Ապրիլ, էջ 180-183, 237: Տե՛ս նաև «Յայսմաւորք», ըստ կարգի ընտրելագոյն օրինակի..., էջ 173-175, 181-182, 232-233:

58 Տե՛ս «Համաբարբառ յայսմաւորք», Դ, Ապրիլ, էջ 180-183, 237, նույնի՝ Ե, Մայիս, էջ 265-267:

վում են միասին՝ օգտագործելով «ի նոյն ամսեան» արտահայտությունը, տրամաբանությունից զուրկ է Սմբատ Ա-ի հիշատակի օրն առանձին նշելը, եթե այն ևս տեղի է ունեցել միևնույն ամսին: Առավել ևս, որ Տեր Իսրայելի խմբագրության մեջ «**վկայութիւն սրբոյն Սմբատայ թագաւորի և որոց ընդ նմա**» արտահայտությունից և Սահակ եպիսկոպոսի ու Կիրակոսների սպանությունների հիշատակությունից⁵⁹ երևում է, որ խմբագիրը հակված է այդ դեպքերը տեսնելու ոչ միայն նույն ամսին, այլ նաև նույն թվականին: Մինչդեռ Հովհաննես Դրասխանակերտցին տեղեկացնում է, որ Սահակ եպիսկոպոսի և յուրայինների վախճանը տեղի է ունեցել հայոց 372 թ. (923-924 թթ.) ահեկանի 10-ին, որը համապատասխանում է 923 թ. դեկտեմբերի 15-ին, իսկ Կիրակոսների սպանությունը՝ նույն թվականի ահեկանի 17-ին⁶⁰՝ համապատասխան 923 թ. դեկտեմբերի 22-ին:

Վարդան վարդապետի հիշատակության մեջ, որը համապատասխանում է Հովհաննես Դրասխանակերտցու տվյալներին, առկա է մեկ անհամապատասխանություն «Յայսմաւորք»-ի տեղեկություններին: Նրա նշած՝ Սահակ եպիսկոպոսի և յուրայինների՝ «յահկի ի տասն»-ի փոխարեն «Յայսմաւորք»-ի նշված խմբագրության մեջ տրված է «ահկի ԺԲ (12)»⁶¹: Սակայն այստեղ ակնհայտ է «Յայսմաւորք»-ի խմբագրի սխալը:

Ինչ վերաբերում է Դավիթ և Գուրգեն Գնունիներին, ապա նրանց սպանությունը Հովհաննես Դրասխանակերտցին դնում է մարտի 20-ին՝ Սմբատ Ա-ի մահից և Աշոտ Երկաթի թագադրությունից անմիջապես հետո⁶²: Եթե նշված իրադարձությունները թվագրենք Սմբատ Ա-ի մահվան ամենահավանական՝ հայոց 362 (913-914 թթ.) թվականով, ապա մարտի 20-ը կհամապատասխանի 914 թ. հունվարի 26-ին:

Ըստ Հովհաննես Դրասխանակերտցու՝ Սմբատ Ա-ն սպանվել է այն բանից հետո, երբ Յուսուֆը, նրան իր հետ վերցրած, Դվինից մեկնել է Երնջակ ամրոցը գրավելու: Ամրոցը գրավել չկարողանալով՝ նա հրամայել է տանջամահ անել Հայոց թագավորին, իսկ մարմինը՝ խաչել Դվինում⁶³: Ստեփանոս Օրբելյանը այս պատմությունը կրկնում է՝ միայն հավելելով, որ, երբ մարտնչող Երնջակի պարիսպների տակ Յուսուֆը Սմբատից պահանջեց ամրոցի պաշտպաններին հրամայել՝ իրեն հանձնելու ամրոցը, Սմբատը նրա պահանջը չկատարեց և դաժանաբար սպանվեց: Նրա մարմինը տարան Դվին և խաչեցին⁶⁴: Այսինքն՝ Սմբատ Ա-ն հավանաբար սպանվել է Երնջակ ամրոցի մոտակայքում:

Այսպիսով, առավել հավանական է թվում այն, որ Սմբատ Ա-ի մահը դնելով ահեկանի 9-ին կամ 10-ին՝ «Յայսմաւորք»-ի խմբագիրները փոր-

59 Տե՛ս «Համաբարբառ յայսմաւորք», Դ, Ապրիլ, էջ 170:

60 Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 574-576:

61 Տե՛ս «Համաբարբառ յայսմաւորք», Դ, Ապրիլ, էջ 180-183:

62 Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 506-515:

63 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 504-506:

64 Տե՛ս **Ստեփանոս Օրբելյան**, էջ 190-191: Ատողիկը նշում է, որ Սմբատ Ա-ն սպանվել է Դվինում այն բանից հետո, երբ Յուսուֆի զորքերը գրավել են Երնջակը: Տե՛ս **Ատողիկ**, էջ 745: Մինչդեռ ըստ Հովհաննես Դրասխանակերտցու և Ստեփանոս Օրբելյանի՝ Երնջակը գրավվել է Սմբատի սպանությունից հետո: Տե՛ս **Հովհաննես Դրասխանակերտցի**, էջ 506-507, **Ստեփանոս Օրբելյան**, էջ 191-192:

ձել են Սմբատ Ա-ի մահը տեսնել ահեկան ամսվա դժբախտ իրադարձությունների շարքում⁶⁵, որոնք իրականում տեղի են ունեցել տարիներ հետո:

Վերոհիշյալը խոսում է այն բանի օգտին, որ Սմբատ Ա-ն սպանվել է մինչև հայոց 362 թ. մարտի 20-ը, այսինքն՝ մինչև 914 թ. հունվարի 26-ն ընկած հատվածում: Ավելի հավանական է թվում այն, որ Սմբատ Ա-ն սպանվել է 914 թ. հունվարի 7-ին, ինչպես հաղորդում են «Յայսմաուրք»-ի նշված խմբագրությունները: Դա հիմնավորվում է նաև այն իրողությամբ, որ Սմբատ Ա-ին թագավորության 24 տարիներ վերագրող հեղինակների⁶⁶ հաշվարկները, ճշգրիտ լինելու համար, պետք է ընդգրկեին հայոց 340 թվականի⁶⁷ սկզբից (891-892 թթ.) մինչև 362 (913-914 թթ.) թվականի ավարտն ընկած ժամանակահատվածը, որտեղ 362 թվականը 23/24-րդ տարին էր: Սմբատ Ա-ի մահվան՝ 913 թ. ընթացքում տեղի ունենալու պարագայում նրա թագավորության տարիները ոչ մի կերպ 24 տարի հաշվարկել հնարավոր չէ: Նույն պատճառով, ինչպես տեսանք, Ասողիկը Գագիկ Արծրունու թագավորությունը հաշվարկում է 914 թվականից, երբ, փաստորեն, սպանվել է Սմբատ Ա-ն: Նշվածը հիմնավորվում է այն իրողությամբ, որ Սմբատ Ա-ի սպանությանը հաջորդած իրադարձությունները Մովսես Դավաթուրանցին հիշատակում է հայոց 363 թ. (914-915 թթ.)⁶⁸, որից կարելի է բխեցնել, որ Հայոց թագավորի սպանությունն էլ տեղի է ունեցել դրանից անմիջապես առաջ՝ հայոց 362 թ. (913-914 թթ.) վերջին:

«Յայսմաուրք»-ի տեղեկությունների հիման վրա հստակեցնելով, որ Սմբատ Ա-ն սպանվել է 914 թ. սկզբին, կարելի է արձանագրել, որ նրա գերության գրեթե մեկամյա շրջանն ընդգրկել է 913 թվականը: Այսպիսով՝ բացատրություն է ստանում ավելի ուշ շրջանի պատմիչների կողմից Սմբատ Ա-ին 24 տարվա գահակալություն վերագրելու խնդիրը: Հովհաննես Դրասխանակերտցին, որպես ժամանակակից, փաստորեն, ավելի հստակ է ներկայացնում Սմբատ Ա-ի թագավորության տարիների քանակը՝ այն 22 տարիները, երբ նա իրապես թագավորել է: Գահակալության 23-րդ տարին նա գտնվել է գերության մեջ և 24-րդ տարվա հենց սկզբին՝ 914 թ. հունվարի 7-ին սպանվել:

Այժմ, երբ արդեն իրականացված են ժամանակագրական անհրաժեշտ ճշգրտումները, անդրադառնանք Աշոտ Երկաթի կողմից Հայաստանի և Այսրկովկասի քաղաքական թատերաբեմում գլխավոր դերը ստանձնելուն և նրա թագադրությանը Կղարջքի (Վրաց կոչված) թագավոր Ատրներսեհի կողմից:

Ըստ Հովհաննես Դրասխանակերտցու՝ Աշոտ Երկաթն ազատագրական պատերազմը սկսել է դեռ այն ժամանակ, երբ կենդանի էր հայրը: Արքայազնը, ամենայն հավանականությամբ, կանխազգացել էր Հայոց

65 Տե՛ս «Համարարբառ յայսմաուրք», Գ, Ապրիլ, էջ 170:

66 Տե՛ս **Ասողիկ**, էջ 741, Վարդան վարդապետ, էջ 86, **Կիրակոս Գանձակեցի**, Պատմութիւն Հայոց, աշխատասիրությամբ **Կ. Մելիք-Օհանջանյանի**, Եր., 1961, էջ 45, **Սամվել Անեցի**, էջ 115, **Մխիթար Այրիվանեցի**, էջ 19 և այլն:

67 Սմբատ Ա-ի գահ բարձրանալու այս թվականն է նշում Ասողիկը: Տե՛ս **Ասողիկ**, էջ 741:

68 Տե՛ս **Մովսես Կաղանկատուացի**, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, քննական բնագիրը և ներածությունը՝ **Վ. Առաքելյանի**, Եր., 1963, էջ 337:

թագավորի մոտալուտ սպանությունը, ուստի այլևս չէր հապաղել: Խնդիրն այն է, որ Յուսուֆն իր արշավանքների ընթացքում կարողացել էր գրեթե ամբողջությամբ փլուզել Հայոց թագավորության պետական համակարգը, որի հետևանքով հարցականի տակ էր դրվել նրա գոյությունն ընդհանրապես: Ուստի սպասել չէր կարելի, այլապես կորուստները կդառնային անվերականգնելի:

Ստեղծված իրավիճակում հաղթանակի հասնելու համար անհրաժեշտ էր այնպիսի առաջնորդ, որը ունակ կլիներ միավորելու երկրի ցրված ուժերը, վերականգնելու նրանց բարոյահոգեբանական վիճակը և առաջնորդելու կենաց ու մահվան պատերազմի: Հենց այդ պատմական անհրաժեշտությունն էր, որ «ծնեց» Աշոտ Երկաթ առաջնորդին, տիրակալ, որն օժտված էր վճռականությամբ և եռանդով, քաջությամբ և զորավարի տաղանդով, ինչպես նաև ուներ առաջնդիչ այնպիսի մի ազդեցիկ դրդապատճառ, ինչպիսին վրեժխնդրությունն էր հոր՝ Հայոց արքա Սմբատ Ա-ի սպանության համար:

Աշոտ Երկաթի մուտքը Հայաստանում տեղի ունեցող դեպքերի հորձանուտ կատարվեց շնդալից կերպով: Նրա ղեկավարած առաջին ազատագրական մարտերն ապշեցուցիչ արագությամբ հետևում էին մեկը մյուսին և հաղթական էին: Հովհաննես Դրասխանակերտցին պատմում է, որ «Սա (իմն Աշոտ Երկաթը-Ա.Ե.) նախ քան զկատարումն վայարէն վախճանի հար իւրոյ գրեթէ իբրև զարծուի սաւառնաթև սլացեալ ընդ աւդս, այնպէս սրավառեալ խոյանայր զկնի գիշատեալ այլազգեացն, որք ասպատակ սփռեալ տարածեալ էին ընդ երեսս երկրի մերում. և նախ քան զամենայն ինչ ի փոքր մի վայրկյան ժամանակի յինքն առ հասարակ գրաւեալ նուաձէր զբոլոր իսկ ամրոցս տէրութեան հար իւրոյ, զոր առեալ կալեալ էր ոստիկանին (ընդգծումը մերն է-Ա.Ե.)»⁶⁹: Հստակ է, որ Աշոտ Երկաթը Յուսուֆի կողմից նվաճված՝ Սմբատ Ա-ի տերության ամրոցները ազատագրել է այն ժամանակ, երբ հայրը՝ Սմբատ Ա-ն, գերության մեջ էր, այսինքն՝ 913 թ.:

Ըստ պատմիչի՝ Աշոտ Երկաթի ղեկավարած ազատագրական պատերազմի աշխարհագրությունն ընդգրկում էր Հայաստանի կենտրոնական և հյուսիսարևելյան շրջաններն⁷⁰ ու Վիրքի հարավը՝ Տփղիս քաղաքով: Սկզբում նա ոչնչացրեց Բագրևանդ գավառում տեղակայված թշնամու գնդերը՝ ամրոցների պարիսպներից կախելով նրանց հրամանատարների («զգլխաւոր երէցս») տիկ հանված մարմինները, ապա անցավ Շիրակ՝ ոչնչացնելով թշնամու զորքը, մեկնեց Գուգարք և ազատագրեց տեղի ամրոցները: Աշոտ Երկաթի հաջորդ թիրախը Տփղիսն էր, որը հայ ազատագուհը, թերևս, գրավեց գրոհով⁷¹, քանի որ, ըստ պատմիչի, քաղաքի արաբ զինվորականներից ոմանց նա ոչնչացրեց, իսկ ավելի կարևորներին ձերբակալեց՝ հետագայում հայ գերիների հետ փոխանակելու ակնկալիքով: Տփղիսից Աշոտ Երկաթն անցավ Տաշիրք գավառը, որտեղ Աղստևի խորածորում ամրացած թշնամու գնդերը նա ոչնչաց-

69 Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 508:
70 Տե՛ս Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Արարական ամիրայությունները Բագրատունյաց Հայաստանում, Եր., 1965, էջ 133:
71 Տե՛ս Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. Բ, Եր., 1967, էջ 561:

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

2 (ժԲ) փարի, թիվ 4 (48) հոկտեմբեր-դեկտեմբեր, 2014

ՎԷՆ համահայկական հանդես

րեց՝ «տուեալ անհնարին մարտ քաջութեան»: Այնտեղից նա մեկնեց Գուրգեն իշխանի մոտ⁷²: Վերջինս ոչ այլ ոք է, եթե ոչ նրա եղբայր Աբասի աները⁷³, որը Սամցխեում գտնվող Ղվել բերդի⁷⁴ և Աճարայի տերն էր⁷⁵: Այդ ամենից հետո Աշոտ Երկաթը գնաց, հաստատվեց Արշարունիք գավառի ամրոցներում⁷⁶:

Ազատագրական այս պատերազմները տեղի ունեցան մեկ տարուց էլ պակաս ժամանակահատվածում, և Աշոտ Երկաթի եռանդն ու արագաշարժությունը ուղղակի տպավորիչ էին: Վերջին տարիների արհավիրքներից հետո առաջին անգամ Յուսուֆի զորքերը մեկը մյուսի հետևից ծանր հարվածներ ստացան և ընկրկեցին, որից օգտվեցին Աշոտ Երկաթի դաշնակիցները՝ կազմակերպելու համար նրա թագադրությունը: Յուսուֆի դեմ պատերազմում այսրկովկասյան ժողովուրդները կարիք ունեին հզոր և եռանդուն կազմակերպչի, որի դերում կարող էր հանդես գալ միմիայն Աշոտ Երկաթը:

Հովհաննես Դրասխանակերտցին պատմում է, որ «Ջայն տեսեալ ապա թագաւորին Վրաց, այլ և զաւրացն իւրոց... և թագ նմա (իման Աշոտ Երկաթ-Ա.Ե.) կապեալ՝ թագաւորեցուցանէին զնա փոխանակ հաւր իւրոյ, յինքնակալութեան իմն պայմանի պատուոյ զնա համարեալ»⁷⁷: Այս մասին պատմիչը գրում է մեկ այլ տեղում ևս. «Աշոտ որդի Սմբատայ, զոր թագաւորեցուցին Վրաց արքայն և զաւրք իւր ի վերայ Հայաստանեայցս»⁷⁸: Նախ՝ պարզվում է, որ Աշոտ Երկաթին թագադրել է Կղարջքի թագավոր Ատրներսեհը⁷⁹, այնպես, ինչպես ժամանակին թագ էր բերել նրա հայր Սմբատին⁸⁰: Այսպէ՛ս պարզվում է, որ նրան կարգել են թագավոր հոր փոխարեն՝ կարծես թե ընդունելով նաև նրա գերագահությունը, ինչպես Սմբատ Ա-ի պարագայում էր⁸¹: Իզուր չէ, որ Բյուզանդիայի կայսր Կոստանդին Ծիրանածինը (913–959 թթ., որից 920–944 թթ.) Ռոմանոս կայսեր հետ գահակցությամբ Աշոտ Երկաթին հիշատակում է որպես «իշխանաց իշխան» (արքունտների արքունտ)⁸², այնպես, ինչպես Բագրատունի առաջին արքաներին սովորաբար կոչում էին բյուզանդացիները⁸³: **Դա**

72 Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 508–509:

73 Տե՛ս Ասողիկ, էջ 169:

74 Տե՛ս Լ. Մելիքսեթ-Քեկ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի յեվ հայերի մասին, քաղվածքներ վրացերեն բնագրերից հայերեն թարգմանությամբ. ներածություն–ծանոթագրություններով յեվ հավելվածներով, հատոր Ա. (Ե–ԺԲ դար), Յերեվան, 1934, էջ 92–93:

75 Տե՛ս «Հայ Բագրատունեաց ձիւղագրութիւնը», ծանօթութիւններով գրեց պրոֆ. դկտ. Յ. Սարկուարտ, գերմաներէնէ թարգմանեց Հ. Մ. Հապոզեան, Վիեննա, 1913, էջ 143: Տե՛ս նաև Ն. Ադոնց, Երկեր, հ. Ե, էջ 374:

76 Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 509:

77 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 509:

78 Նույն տեղում, էջ 525:

79 Կարծիք է հայտնվել, որ 915 թ. Աշոտ Երկաթն իրեն Հայոց թագավոր ճանաչելու խնդրանքով դիմել է Աբխազաց Կոստանդին Գ թագավորին (893–922), որն էլ ընդառաջել է ու Ատրներսեհի հետ միասին կազմակերպել նրա թագադրությունը: Տե՛ս Շ. Ашхауава, Пути развития Абхазской истории, Сухуми, 1925, с. 14. Սակայն նման պնդումն իր հիմնավորումը չի գտնում սկզբնաղբյուրներում:

80 Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 448:

81 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 471:

82 Տե՛ս Կոստանդին Ծիրանածին, Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, 6, Բյուզանդական աղբյուրներ, Բ, թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Է. Բարթիլյանի, Եր., 1970, էջ 7, 11:

83 Տե՛ս Ն. Ադոնց, Երկեր, հ. Ե, էջ 190:

արտացոլում էր նրա գերագահ դիրքն Այսրկովկասում⁸⁴: Ամենայն հավանականությամբ, Աշոտ Երկաթը Հայոց թագավոր է օծվել հոր սպանությունից անմիջապես հետո՝ Հայաստանի մի զգալի մասն ազատագրելուց հետո, իսկ Ատրնեբսեհն էլ կատարել է նույն դերը, ինչ նախկինում՝ Սմբատ Ա-ի թագադրության ժամանակ:

Աշոտ Երկաթի թագադրությունը, փաստորեն, տեղի է ունեցել Սմբատ Ա-ի սպանությունից հետո՝ 914 թ.: Մ. Չամչյանցը, Ժ. Մեն-Մարտենը, Ստ. Պալասանյանը, Մ. Կանարը և Հ. Հարությունյանը կարծում են, որ այդ իրադարձությունը տեղի է ունեցել 915 թ.⁸⁵ Սմբատ Ա-ի մահվանից մեկ տարի անց⁸⁵: Այդ նույն տրամաբանությամբ Ա. Տեր Ղևոնդյանը, որը Սմբատ Ա-ի սպանությունը դնում է 913 թ., Աշոտ Երկաթի թագադրության թվական է համարում 914 թ.⁸⁶: Մ. Օրմանյանը կարծում է, որ Աշոտ Երկաթն ազատագրական կռիվները սկսել է Սմբատ Ա-ի գերի ընկնելու լուրը ստանալուն պես և թագադրվել Հայաստանի կենտրոնական և հյուսիսարևելյան շրջաններն ազատագրելուց հետո⁸⁷: Կարծում ենք՝ ուսումնասիրողների վրա ազդեցություն է թողել այն, որ նախքան թագադրվելը Աշոտ Երկաթն առնվազն մեկ տարի պատերազմել է Յուսուֆի դեմ, և հենց նրա վարած հաջող կռիվներն էլ ոգեշնչել են Ատրնեբսեհին՝ կազմակերպելու նրա թագադրությունը: Փաստորեն, **Աշոտ Երկաթն ազատագրական պատերազմը սկսել էր դեռ հոր կենդանության շրջանում, անկասկած, 913 թ., ուստի թագավոր էլ պետք է դառնար ամենաուշը 914 թ.**՝ նրա սպանությունից անմիջապես հետո:

Գալով Աշոտ Երկաթի թագադրության վերաբերյալ հայկական սկզբնաղբյուրների հայտնած տեղեկություններին՝ պետք է նշել, որ, չնայած Հովհաննես Դրասխանակերտցու հստակ հաղորդումներին, մյուս հեղինակներն այլ կերպ են վերաբերվում այդ հարցին: Ստեփանոս Օրբելյանը, Վարդան վարդապետը և Մխիթար Անեցին հայտնում են, որ Աշոտ Երկաթին թագադրել է Բյուզանդիայի կայսրը Կոստանդնուպոլսում⁸⁸: Նմանատիպ հիշատակություն են պահպանել նաև Կիրակոս Գանձակեցին և որոշ ժամանակագիրներ⁸⁹: Այլ հեղինակներ սրան հավելում են Աշոտ Երկաթի թագադրության 921 թվականը⁹⁰:

Բարեբախտաբար, իրադարձությունների ժամանակակից Հովհաննես Դրասխանակերտցին պահպանել է կարևոր հիշատակություններ, որոնք օգնում են հաղթահարելու նշված խառնաշփոթը: Մասնավորապես, երբ

84 Տե՛ս **В. Степаненко**, Политическая обстановка в Закавказье в первой половине XI в. (к атрибуции монет Кюрикс куропалата), «Античная древность и средние века», 1975, вып.11, с. 44.

85 Տե՛ս **Մ. Չամչյանց**, նշվ. աշխ., էջ 762, **J. Saint-Martin**, Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie, I, Paris, 1818, p. 360, **Ստ. Պալասանյան**, Պատմություն Հայոց (սկզբից մինչև մեր օրերը), Թիֆլիս, 1902, էջ 289, **М. Canard**, Arménia, «The Encyclopaedia of Islam», new edition, vol. I, A-B, Leiden, 1986, p. 637, **Հ. Հարությունյան**, նշվ. աշխ., էջ 65-66:

86 Տե՛ս **А. Тер-Гевондян**, նշվ. աշխ., էջ 244: Տե՛ս նաև **Ռ. Մաթևոսյան**, Բագրատունյաց Հայաստանի պետական կառուցվածքն ու վարչական կարգը, Եր., 1990, էջ 31, 39 և այլն:

87 Տե՛ս **Մ. Օրմանյան**, Ազգապատում, հ. Ա, Կոստանդնուպոլիս, 1913, § 715:

88 Տե՛ս **Ստեփանոս Օրբելյան**, էջ 192, **Վարդան վարդապետ**, էջ 87, **Մխիթար Անեցի**, Մատենա աշխարհավիճյալ հանդիսարանաց, աշխատասիրությամբ **Հ. Մարգարյանի**, Եր., 1983, էջ 117:

89 Տե՛ս **Կիրակոս Գանձակեցի**, էջ 84, «Մանր ժամանակագրություններ (XIII-XVIII դարեր)», կազմեց **Վ. Հակոբյան**, հ. I, Եր., 1951, էջ 384, հ. II, Եր., 1956, էջ 337:

90 Տե՛ս **Մխիթար Այրիվանեցի**, էջ 71, **Սամվել Անեցի**, էջ 117:

Հայոց արքան ամուսնանում էր Գարդմանի Սահակ Սևադա իշխանի դստեր հետ, Յուսուֆը «թագ արքայական» ուղարկեց նրան՝ ճանաչելով նրա թագավորությունը⁹¹: Այնուհետև, Յուսուֆին փոխարինած Սրուբ ուտիկանն Աշոտ Երկաթին հռչակեց շահնշահ⁹²: Փաստորեն, 914 թ. թագադրությունից բացի տեղի ունեցած վերոհիշյալ կարևոր իրադարձությունները զգալի ազդեցություն են թողել այլ հեղինակների վրա:

Իրականությանն առավել մոտ են Կիրակոս Գանձակեցու և Վարդան վարդապետի ընդհանրացված տեղեկություններն Աշոտ Երկաթի դարաշրջանի մասին, թեև նշված հեղինակները շրջանցել են նրա գործունեության առաջին շրջանը:

Կիրակոս Գանձակեցին հայտնում է, որ «**յետ մահուանն Սմբատայ Բագրատունոյ թագաւորէ Հայոց Աշոտ որդի նորայ՝ հրամանաւ Ռոմանոսի կայսեր յէտ յօթն ամի սպանման հօրն, ամս ութ**»⁹³: Փաստորեն, ըստ նրա՝ Աշոտ Երկաթը թագավորել է 8 տարի՝ հոր մահից 7 տարի անց, այսինքն՝ սկսած 921 թվականից:

Վարդան վարդապետի մոտ ամեն ինչ ավելի հստակ է: Նա տեղեկացնում է, որ Կոստանդնուպոլիս հեռանալուց հետո «**Աշոտ պսակեալ ի Լևոնէ դառնայ ի Հայս յերեքհարիւր եօթանասուն (921-922) թուին. և գտանէ թագաւորեալ գիւմնանունն իւր Աշոտ որդի հօրեղբօր իւրոյ. զոր հնագանդեաց ի ներոյ իւր. որպես և զԳագիկ թագաւոր տանն Արծրունեաց... և մեծագօր գտեալ քան զնոսա, և քան զթագաւորն Վրաց Ներսեհ, կոչեցաւ ի վերայ նոցա Շահնշահ, զամս ութ**»⁹⁴: Պարզ է, որ Աշոտ Երկաթի ողջ թագավորությանն այլ հեղինակների կողմից վերագրվող 8 տարիները⁹⁵ Վարդան վարդապետը հատկացնում է միայն շահնշահության շրջանին:

Հետաքրքրական է այն, որ Հովհաննես Դրասխանակերտցին ոչ մի դեպքում չի խոսում Աշոտ Երկաթի՝ կայսեր կողմից թագադրված լինելու մասին, թեև հավանական է կարծել, որ կայսրը ճանաչել է նրա թագավորությունն այն ժամանակ, երբ Հայոց թագավորը գտնվում էր Կոստանդնուպոլսում: Դրա հիմնավորումն է այն, որ հայոց կաթողիկոսին ուղղված 915 թ. նամակում Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Նիկողայոս Միստիկոսը գրում է. «Մեծ և աստվածապսակյալ կայսրը ձեր խնդիրքին ուշի ուշով ունկնդիր լինելով՝ ընդառաջ գնաց և հաստատումն ու պատիվը, որ մեծ ցանկություն ունեցավ ստանալու նա, ում վստահված է ձեր իշխանությունը, տվեց: Ահա այս [բոլորը] կատարվեց կայսեր կողմից ձեզ համար»⁹⁶:

Ի դեպ, Ասողիկը, որին հայտնի էր, որ կայսրն Աշոտին չի թագադրել, այլ միայն ճանաչել է նրա թագավորությունը, նրա կողմից Աշոտ Երկաթին թագավոր հռչակելու մասին չի խոսում, իսկ նրա թագավորության 8 տարիները հաշվարկում է շահնշահ կամ թագավորների թագավոր

91 Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 542:

92 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 551:

93 Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 84:

94 Վարդան վարդապետ, էջ 87:

95 Տե՛ս նաև Սամվել Անեցի, էջ 117:

96 Տե՛ս Հ. Բարթիկյան, Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Նիկողայոս Միստիկոսի 101-րդ և 139-րդ թղթերը..., էջ 252, 255:

հոչակվելու թվականից՝ 921-ից սկսյալ: Պատմիչը պահպանել է մի հիշատակություն այն մասին, որ «Աշոտ զկնի մահուան հար իւրոյ կեցեալ ամս ԺԵ (15) և թագաւորեալ ամս Ը (8), վախճանի յՅԸԸ (378/929–930) թուականին»⁹⁷: Ատողիկի այս տեղեկությունից հեռուն գնացող հետևություններ կատարել չի կարելի: Խնդիրն այն է, որ ըստ Ատողիկի՝ Սմբատը թագավոր է դարձել հայոց ՅԵ թվականին (340 թ.՝ 891 թ. ապրիլ–892 թ. ապրիլ) և թագավորել 24 տարի: Գագիկի հարձակումը Վաղարշակերտի վրա տեղի է ունեցել հայոց 363 թ. (914–915 թթ.), իսկ Սմբատ Ա-ի մահը՝ 364 թ. (915–916 թթ.)⁹⁸: Այս բոլոր տեղեկություններից ճիշտ է միայն Սմբատ Ա-ի գահ բարձրանալու թվականը⁹⁹: Վաղարշակերտի պաշարումն իրականում տեղի է ունեցել 913 թ., իսկ Սմբատի սպանությունը, ինչպես տեսանք, 914 թ.: Սխալ է նաև Սմբատին 24 տարվա գահակալություն վերագրելը, քանի որ իրականում, ըստ Հովհաննես Դրասխանակերտցու, նա թագավորել է միայն 22 տարի¹⁰⁰: Այս լույսի ներքո անդրադառնալով Աշոտ Երկաթի վերաբերյալ պատմիչի հիշատակություններին՝ կարող ենք արձանագրել, որ հոր մահից հետո Աշոտ Երկաթի՝ 15 տարի ապրելու վերաբերյալ հիշատակությունը հակասության մեջ է մտնում նրա իսկ նշած՝ Սմբատ Ա-ի և Աշոտ Երկաթի մահվան տարեթվերի միջև ստացվող տարիների քանակի հետ: Սմբատ Ա-ի մահվան՝ Ատողիկի նշած տարեթվի ճիշտ լինելու պարագայում, հաշվի առնելով Աշոտ Երկաթի մահվան թվագրումը հայոց 378 թ. (929–930 թթ.), 15 տարվա փոխարեն պետք է նշված լիներ 14 (378–364=14): Իսկ ինչ վերաբերում է Աշոտ Երկաթի թագավորության տարիներին, ապա այստեղ Ատողիկը հավատարիմ է ինքն իրեն: Աշոտ Ա-ի գահակալության սկիզբն նա համարում է հայոց 336 (887) թվականը, քանի որ հենց այդ տարում էր տեղի ունեցել Հայոց թագավորության պաշտոնական ճանաչումը Բյուզանդիայի կողմից¹⁰¹: Այս պարագայում ևս Ատողիկը, որին անկասկած հայտնի էր Հովհաննես Դրասխանակերտցու տեղեկությունն այն մասին, որ Աշոտ Երկաթը թագադրվել էր դեռևս 914 թվականին, նշում է, թե նա թագավորել է միայն 8 տարի¹⁰², այսինքն՝ սկսյալ 921 թվականից: Անկասկած, նա հիմք է ընդունել այն, որ Աշոտը շահանշահ է հոչակվել այդ շրջանում:

Ինչ վերաբերում է այն 7 տարվան, որը բաց է մնում Սմբատ Ա-ի մահից հետո իբրև թե 15 տարի ապրած և դրանից միայն 8-ը որպես թագավոր գահակալած Աշոտ Երկաթի կենսագրության մեջ, ապա, ըստ Ն. Ադունցի ճշգրիտ դիտարկման, այդ տարիները պետք է նույնացվեն հեղինակի կողմից Յուսուֆի արշավանքների շրջանին վերագրվող Ե (5) տա-

97 Ատողիկ, էջ 748:

98 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 745:

99 Տե՛ս Ա. Եղիազարյան, Հայոց Սմբատ Ա թագավորի գահակալության շրջանի ժամանակագրությունը, էջ 42–44:

100 Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 505–506:

101 Տե՛ս Ա. Եղիազարյան, Աշոտ Ա Բագրատունի. թագավոր Հայոց (թագադրության թվականը և գահակալության տարիները), Եր., 2014, էջ 42–66:

102 Վրաց հեղինակ Փարսաղան Գորգիջանիձեն գրում է, որ Աշոտ Երկաթը (ըստ նրա՝ իբր թե Սմբատ Ա-ի եղբորորդին) գահակալել է 7 տարի, իսկ նրանից հետո գահ է բարձրացել նրա եղբայր Աբասը: Տե՛ս Լ. Մելիքսեթ-Քեյ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի յեվ հայերի մասին, քաղվածքներ վրացերեն բնագրերից հայերեն թարգմանությամբ, ներածություն-ծանոթագրություններով յեվ հավելվածներով, Կ. Բ. (ԺԳ–ԺԸ դար), Յերեվան, 1936, էջ 97:

րի (սրբագրելի է «է» (7)-ի) տևած անտերունչ շրջանին¹⁰³ (909-915/916) և ոչ թե 914-921 թթ.¹⁰⁴:

Ակնհայտ է, որ Աշոտ Երկաթի վերաբերյալ Ասողիկի տեղեկությունները ոչ միայն ամբողջական չեն, այլև պարունակում են ժամանակագրական բացեր ու սխալներ:

Որոշ ուսումնասիրողներ, հաշվի առնելով այն, որ Աշոտ Երկաթի թագավորությունը հայկական սկզբնաղբյուրների մի մասում հաշվվում է 921 թ. սկսած, ինչպես նաև այն, որ նրա թագավորության սկզբի տվյալ թվականը նշում են այն պատմիչները, որոնք հիշատակում են Աշոտ Երկաթի՝ կայսեր կողմից թագադրված լինելու մասին, տպավորություն են ստացել, թե Աշոտ Երկաթը Կոստանդնուպոլիս է մեկնել 919 թ.¹⁰⁵, 920 թ.¹⁰⁶, 921 թ.¹⁰⁷ կամ նույնիսկ 922 թ.¹⁰⁸:

921 թ. մինչև 929 թ., երբ վախճանվել է Աշոտ Երկաթը, 8 տարի է, ուստի զարմանալի չէ այն, որ նրան վերագրվում է հենց 8 տարվա թագավորություն:

Վերևում ներկայացվածի հիման վրա կարելի է համոզված ասել, որ Աշոտ Երկաթի թագադրությունը տեղի է ունեցել 914 թ. սկզբին՝ Սմբատ Ա-ի սպանությունից անմիջապես հետո: Հետագայում Աշոտ Երկաթը թագ ստացավ Յուսուֆից¹⁰⁹, սակայն, դատելով սկզբնաղբյուրների տեղեկություններից, թեև նա այն ընդունեց, բայց իր նախորդների օրինակով արաբական թագով թագադրության հանդես չկազմակերպեց:

3. Հայաստանը և քրիստոնյա Այսրկովկասը 914-915 թվականներին. Աշոտ Երկաթի՝ Բյուզանդիա մեկնելու պատճառները

Աշոտ Երկաթի թագադրությանը հաջորդած իրադարձությունների և, մասնավորապես, նրա՝ Կոստանդնուպոլիս մեկնելու դրդապատճառների վերաբերյալ հստակ պատկերացում կազմելու համար հարկ է կատարել մի շարք ժամանակագրական և բովանդակային ձգարտումներ:

103 Տե՛ս **Ասողիկ**, էջ 747:

104 Տե՛ս **Ն. Աղոնց**, Երկեր, հ. Ե, էջ 201: Ս. Երեմյանը կարծում է, որ Աշոտ Երկաթի վարած ազատագրական կռիվները տևել են 7 տարի՝ 914-921 թթ.: Այսինքն, ըստ ուսումնասիրողի՝ այդ տարիները բնորոշվում են ոչ թե որպես անտերունչ, այլ ազատագրական կռիվների շրջան: Միայն 922 թ. Աշոտ Երկաթը խալիֆայի կողմից հռչակվեց որպես «Շահնշահ Հայոց և Վրաց», այսինքն՝ ձանաչվել է նրա գերագահությունը մյուս թագավորությունների (Հայոց, Վրաց, Աղվանից) նկատմամբ: Տե՛ս **С. Еремян**, Присоединение северо-западных областей Армении к Византии в XI веке, «ԼՀԳ», 1971, էջ 6:

105 Տե՛ս **Մ. Օրմանեան**, Ազգապատում, հ. Ա, § 720-721, **Ռ. Մաթևոսյան**, նշվ. աշխ., էջ 86, Հ. Հարությունյան, նշվ. աշխ., էջ 70-72:

106 Տե՛ս **J. Saint-Martin**, նշվ. աշխ., էջ 361-362:

107 Տե՛ս **Մ. Չալչյանց**, նշվ. աշխ., էջ 776, 780, **А. Васильев**, Политические отношения Византии и арабов за время Македонской династии (867-959), “Записки историко-филологического факультета императорского С.-Петербургского университета”, часть LXVI, С.-Петербург, 1902, с. 216, **Հ. Մանանդյան**, նշվ. աշխ., էջ 44, **С. Toumanoff**, Armenia and Georgia, “The Cambridge Medieval History”, vol. IV, “The Byzantine Empire”, part I, Cambridge, 1966, p. 614:

108 Տե՛ս **Ռ. Մաթևոսյան**, «Տէրութիւն»-ը որպէս վասալայութեան հարաբերությունները արտագոյղ տերմին (IX դար-X դարի առաջին երեսնամյակ), «ՊԲՀ», 1983, N 2-3, էջ 175:

109 Տե՛ս **Հովհաննես Դրասխանակերտցի**, էջ 542:

Դատելով Հովհաննես Դրասխանակերտցու տեղեկություններից՝ այդ ժամանակ Յուսուֆը պատերազմ էր մղում Արծրունիների և Սյունիների դեմ¹¹⁰ և ասպատակում Գուգարքը¹¹¹, իսկ Աշոտ Երկաթը, թերևս, ամրացել էր իր ազատագրած ամրոցներում: Դատելով այն իրողությունից, որ այդ իրադարձությունների մասին պատմիչը հիշատակում է Աշոտ Երկաթի թագադրության նկարագրությունից անմիջապես հետո, կարելի է կարծել, որ նշված կացությունը ստեղծվել էր արդեն 914 թ.:

Դրանից անմիջապես հետո պատմիչը խոսում է այն իրադարձությունների մասին, որոնք տեղի են ունեցել, ինչպես կտեսնենք, 915 թ.:

Սկզբում խիստ կարևոր է պարզաբանել՝ Հայաստանի կենտրոնական ու հյուսիսային շրջանների ազատագրումը տեղի է ունեցել Աշոտ Երկաթի՝ Կոստանդնուպոլիս մեկնելուց առաջ, թե՛ հետո: Խնդիրն այն է, որ Հովհաննես Դրասխանակերտցու տեղեկությունները հիմնավորում են այդ իրադարձությունների՝ նախքան նրա մեկնելը տեղի ունենալը, մինչև դեռ Ասողիկը պնդում է հակառակը: Ըստ Ասողիկի՝ նա իր եղբայր Աբասի հետ փախուստի էր դիմել Յուսուֆի զորքերից: Աշոտ Երկաթը մեկնել էր Կոստանդնուպոլիս՝ Լևոն կայսեր մոտ, իսկ Աբասը՝ Վիրք: Վերադարձից հետո Աշոտը «**դառնայ յաշխարհս մեր և գտանէ զճառայս հար իւրոյ թագաւորեալ. զինքն անուանեաց Շահանշահ, այսինքն թագաւորաց թագաւոր. և հալածական առնէ զԻսմայէլացւոց զաւրն յաշխարհէս Հայոց**»¹¹²: Կարելի է կարծել, որ պատմիչն Աշոտ Երկաթի վարած ազատագրական առաջին կռիվները պարզապես չի հիշատակում:

Մյուս կողմից, այն, որ Աշոտ Երկաթի՝ հոր մահից հետո Լևոն Զ կայսեր մոտ, որը վախճանվել էր 912 թ., գնալն իրականությանը չի համապատասխանում, ակնհայտ է: Բացի այդ, Ասողիկն ամեն ինչ ներկայացնում է խիստ համառոտ և մեկ շնչով, ուստի առկա ժամանակագրական անհամապատասխանությունների պայմաններում նրա տեղեկությունների հերթականության ստույգ լինելը ենթակա է լուրջ կասկածի: Ըստ նրա՝ Գուգարաց աշխարհում Միքայելի սպանությունը Յուսուֆի զինվորների կողմից տեղի է ունեցել Սմբատ Ա-ի մահից հետո¹¹³: Վրացական աղբյուրում ամեն ինչ հակառակն է: Ստեփան Տբերթցին հաղորդում է, որ Միքայելի (Գորբոն) մահից հետո Սմբատը Աբխազաց թագավորությունից վերադարձավ և ամրացավ Կապույտ բերդում¹¹⁴: Ստացվում է, որ Միքայելի մահը տեղի է ունեցել ամենաուշը 913 թ., քանի որ այդ նույն թվականին Սմբատ Ա-ն, դուրս գալով Կապույտ բերդից, գերվել է: Հովհաննես Դրասխանակերտցին Միքայելի մահը նկարագրում է Աշոտ Երկաթի վարած ազատագրական կռիվներից հետո, երբ պատմում է այն բոլոր չարիքների մասին, որ կատարել էր Յուսուֆը¹¹⁵: Ի դեպ, պատմիչի նշած ժամանակագրական հերթականությունը հակասության մեջ չի մտնում վրաց աղբ-

110 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 509-510:

111 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 509-513:

112 Ասողիկ, էջ 748:

113 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 745-746:

114 Տե՛ս Լ. Մելիքսեթ-Քեյ. Վրաց աղբյուրները Հայաստանի յեվ հայերի մասին, հ. Ա, էջ 92: Տե՛ս նաև «Քարթլիի մատյան», թարգմ. Վ. Մարտիրոսյանի և Հ. Մկրտումյանի, մաս Ա, «Լրաբեր հաս. գիտ.», 1989, N 9, էջ 66, Картелис цховреба (История Грузии), Тб., 2008, с. 143-144.

115 Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 513:

յուրի տեղեկության հետ, քանի որ Աշոտ Երկաթի վարած ազատագրական առաջին կռիվները, ինչպես տեսանք, տեղի են ունեցել նախքան Սմբատ Ա-ի մահը, այսինքն՝ նաև նախքան Աշոտ Երկաթի՝ Կոստանդնուպոլիս մեկնելը: Ուստի Հայաստանի նշված շրջանները Աշոտ Երկաթն ազատագրել է նախքան Բյուզանդիա մեկնելը:

Չնայած Աշոտ Երկաթի վարած հաղթական կռիվներին և Ատրնեսի Կղարջեցու կողմից թագադրության հանդեսի կազմակերպմանը՝ շուտով Հայոց թագավորը հայտնվեց դժվարին կացության մեջ, որից դուրս գալու միակ ելքը դարձավ Բյուզանդիայի օգնությանն ապավինելը, առավել ևս, որ, ինչպես տեսանք, սկսվել էին Յուսուֆի նոր ասպատակությունները Վասպուրականում, Մյունիքում ու Գուգարքում:

915 թ. տեղի ունեցած դեպքերի վերաբերյալ Հովհաննես Դրասխանակերտցին պահպանել է մի հիշատակություն, որը, լինելով խիստ հետաքրքրական, ուսումնասիրողների կողմից հատուկ ուշադրության նյութ չի դարձել, թերևս, բացատրություն գտնելու դժվարության հետ կապված: Ըստ պատմիչի՝ **«դրացիք մեր և ազգք որ շուրջ գմեաք են՝ Յունականք և Եգերացիք, և Գուգարացիք և Ուտէացիք և հիւսիսական ազգք բնակեալք առ ոտամբն Կովկասու, ի մտի եղեալ եթէ գուցէ յինքեանս հետի աղագս գտանել մարթացի ոստիկանն չար, թէ երբեք շէն գտցէ զքաղաքս և զաւանս և զգեաւղս. վասն այնորիկ ի խլել և ի բրել, կորուսանել և յատակել ջանացան առ ստորոտով իրաքանչիւր աշխարհաց իւրեանց»**¹¹⁶: Նրանց են միանում տեղական ավազակախմբերը, որից հետո թշնամիներն ավերում են Հայաստանի հյուսիսային շրջանները՝ դրանք վերածելով անապատի: Տեղի ունեցող բախումների ժամանակ մեծ թվով մարդիկ են սպանվում, իսկ ներխուժողները ավարով հեռանում են¹¹⁷:

Ն. Ադոնցը կարծում է, որ Հայաստանի քրիստոնյա հարևանները՝ հույները, արխագները, Գուգարքի և Ուտիքի բնակիչներն ասպատակում էին երկիրը՝ պատճառաբանելով, որ այնտեղ կուտակված հարստությունը կարող է գրավել Յուսուֆին¹¹⁸:

Նույն կերպ է այդ իրադարձությունները դիտարկում նաև Լեոն¹¹⁹:

Բ. Առաքելյանը, խոսելով այն մասին, որ Աշոտ Երկաթի ազատագրական պատերազմը մոլեգնության էր հասցրել Յուսուֆին, նշում է, որ այդ ժամանակ Հայաստան արշավեցին հյուսիսային ցեղերը: Նա քննության է առել խնդրո առարկայի վերաբերյալ հիշատակության միայն «հիւսիսական ազգք բնակեալք առ ոտամբն Կովկասու» հատվածը՝ նշելով, թե նրանց նպատակն էր մի ամայի գոտի ստեղծել Հայաստանում, որ Յուսուֆը զորքը դեպի հյուսիս արշավելու հնարավորություն չունենա¹²⁰:

Ա. Գրենը կարծիք է հայտնել, որ Հայոց թագավորության վրա են հարձակվել բյուզանդացիները, մենգրելները, Վիրքի ելուզակները, ուդիները և Կովկասի լեռնականները: Օգտվելով այդ խառնակ վիճակից՝ հայ

116 Նույն տեղում, էջ 516:

117 Տե՛ս նույն տեղում:

118 Տե՛ս Ն. Ադոնց, Երկեր, հ. Ե, էջ 194:

119 Տե՛ս Լեոն, նշվ. աշխ., էջ 561:

120 Տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., հ. III, Եր., 1976, էջ 41-42:

իշխանները ևս սկսել են պատերազմել՝ խլելով մեկը մյուսի հողերը¹²¹:

Այն, որ հարձակվողների նպատակը եղել է անմարդաբնակ ու անպատ միջնորմի ստեղծումը իրենց երկրամասերի ու Յուսուֆի գորքերի միջև, որպեսզի վերջիններս նրանց տարածքները չներխուժեն, կասկած է հարուցում այն պատճառով, որ պատմիչի հիշատակած հույները, եգերացիները, գուգարացիները, ուտեացիներն ու Կովկասյան լեռների ստորոտներին բնակվող ցեղերը միաժամանակ, համանման նպատակով Հայաստան ներխուժել չէին կարող, առավել ևս, որ Գուգարքում արքունի տիրույթներից բացի, որ արդեն իսկ ազատագրվել էին Աշոտ Երկաթի կողմից, գտնվում էին Ատրներսեհ Կղարջեցու և Գուրգեն իշխանի տիրույթները, որոնք դաշնակցային կապերի մեջ էին Հայոց թագավորի հետ: Վերջինս հիմնավորվում է հայկական սկզբնաղբյուրներում պահպանված մի հույժ կարևոր տեղեկությամբ. «որդին Սմբատայ Աշոտ բազում ընթացությունս և քաջությունս ցուցանէր և պահէր զբոլոր ամրոցս տէրութեան հար իւրոյ ձեռնտուութեամբ իշխանին Գորգունեայ, նաև թագաւորին Վրաց և թագաւորին Գագկայ Վանեցոյ»¹²²:

Ինչ վերաբերում է «Ուտեացիք»-ին, որոնք, եթե Ուտիքի բնակիչներն են, պա հազիվ թե նման քայլի դիմեին, առավել ևս, որ Աշոտ Երկաթը Աղստևի ձորը մաքրել էր Յուսուֆի գորքից:

Ամենայն հավանականությամբ, տեղի է ունեցել մի իրադարձություն, որի հետևանքներից Հովհաննես Դրասխանակերտցին բխցրել է սեփական եզրակացությունները: Մեզ թվում է՝ պատմիչի վրա ազդեցություն է թողել հետևյալը: Հայտնի է, որ Կախքի քորեպիսկոպոս Կյուրիկեի հետ դաշնակցած Աբխազաց (Եգերաց) թագավոր Կոստանդին Գ-ն (893-922 թթ.) 915 թ.¹²³ արշավել է Աղվանից թագավորության դեմ: Հիմնական գործողությունները տեղի են ունեցել Աղվանից թագավորության արևմտյան շրջաններում, որտեղ Աղվանից թագավոր Ատրներսեհը ստիպված է եղել որոշ շրջաններ ու բերդեր գիջելու հակառակորդներին¹²⁴:

Պարզից էլ պարզ է, որ արխազական գորքերի արշավանքն Աղվանից թագավորության ուղղությամբ խոշոր իրադարձություն էր Այսրկովկասի կյանքում, որը կարող էր հանգեցնել լուրջ ցնցումների: Դեռևս Աշոտ Ա-ի (887-891 թթ.) ժամանակաշրջանում Հովհաննես Դրասխանակերտցին հի-

121 Տես **А. Грен**, Династия Багратидов в Армении, “Журнал министерства народного просвещения”, часть ССХС, С.-Петербург, 1893, ноябрь, с. 91.

122 Այդ մասին տես նաև «Բազմավէպ»-ում (1922, մարտ) հրատարակված՝ Շապուհ Բագրատունուն վերագրվող ձեռագրական նյութում: Վերահրատարակությունը տես **Անանուն Զրուցագիր՝ կարծեցեալ Շապուհ Բագրատունի**, Պատմություն, թարգմանությունը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները՝ **Վարազ Առաքելեանի**, Եր., 2011, էջ 186-192: Նույնը տես **Մխիթար Անեցի**, էջ 116-117:

123 Կարծիք է հայտնվել, որ այս արշավանքն իրականում տեղի է ունեցել 906 թ., քանի որ Հարավային Օսիայի Էրեղվ գյուղի եկեղեցու արձանագրության մեջ հենց այս թվականով է թվագրված արխազաց թագավոր Կոստանդինի արշավանքը: Տես **М. Гумба**, Ередвская надпись о походе абхазского царя Константина в Эрети, “Материалы по археологии и искусству Абхазии”, Сухуми, 1974, с. 78-82. Կարծում ենք, սակայն, որ արձանագրության հիշատակությունն իրականում վերաբերում է 906 թ. Կոստանդինի գլխավորած այն արշավանքին, որին հետևեցին Հայոց Սմբատ Ա թագավորի գորքերի ներխուժումը Վիրք, արխազաց բանակի ջախջախումն ու թագավորի գերեվարումը: Տես **Ա. Եղիազարյան**, Հայոց Սմբատ Ա թագավորի արխազական արշավանքը, «ԼՀԳ», 2010, N 1-2, էջ 119-130:

124 Տես **Вахушти Багратиони**, История царства Грузинского, перевод **Н. Накашидзе**, Тб., 1976, с. 127, «Քարթլիի մատյան», էջ 66:

շատակում է «զաղխատրոյզ (թերևս՝ խռովարար¹²⁵) բնակիչան Գուգարաց և զելուզակուտ մարդիկ Ուտի գաւառի»¹²⁶, որոնց իրեն էր ենթարկել Հայոց թագավորը: Ուտիքի և Գուգարքի ելուզակ-«ավազակապետներ»-ին հիշատակում է նաև Մովսէս Դասխուրանցին, որոնց նվաճել էր Գարդմանի Սահակ Սևադա իշխանը¹²⁷: Աշոտ Ա-ի մահվան ժամանակ Սմբատը գտնվում էր Գուգարքում՝ «զի ...ի նուաճել զազգսն զայնոսիկ գնացեալ էր»¹²⁸: Մխավված չենք լինի, եթե կարծիք հայտնենք, որ Գուգարքի «զազգսն զայնոսիկ»-ը հենց Գուգարքի խռովարարներն էին, որոնց ենթարկելը փաստորեն այնքան էլ հեշտ գործ չէր, թեև ի վերջո հաջողվել էր: Սմբատ Ա-ի մահվանից հետո, օգտվելով երկրում տիրող խառնակ վիճակից և արխազական զորքի արշավանքից, Գուգարքի խռովարարներն ու Ուտիքի ելուզակները վերսկսեցին իրենց ավազակային գործողությունները: Պատմիչի «աւազակք և սրիկայք»-ը, որոնք օգտվել էին արխազական զորքի զորաշարժից¹²⁹, մեծ հավանականությամբ կարելի է վերագրել նրա իսկ կողմից հիշատակվող «Գուգարացիք և Ուտեացիք»-ին: Բայց քանի որ վերջիններս արշավանքին ոչ թե մասնակցել էին, այլ միայն օգտվել ստեղծած խառնաշփոթից, պատմիչը, նկարագրելով Հայաստանի և սեփական երկրների միջև անմարդաբնակ միջնորմ ստեղծելու հյուսիսային հարևանների «նպատակը», նրանց վերաբերյալ հավելում է, թե «ապա խառն ընդ նոսին ևս աւազակք և սրիկայք ելին ի մարտս ընդ երկրի մերում»¹³⁰:

Հաջորդ հավանական եզրակացությունը բխում է Հովհաննես Դրասխանակերտցու կողմից «Գուգարք» հասկացության ընկալման սահմաններից, որը պարզ է դառնում «մեծ քորեպիսկոպոսն, որ պայազատէր իսկ զմասն Գուգարաց մերձ ի Դրունս Ալանաց» տեղեկությունից¹³¹: Պարզ է, որ «Գուգարք»-ի նման ընկալումը կարող է հիմնավոր դարձնել այն, որ «Գուգարացիք»-ը Հովհաննես Դրասխանակերտցու ընկալմամբ ոչ միայն բուն Գուգարքն է, այլև վերջինիս որոշ հատվածներ ընդգրկող Կախքի քորեպիսկոպոսությունը: Ինչ վերաբերում է «հիւսիսական ազգք բնակեալք ամ ոտամբն Կովկասու» արտահայտությանը, ապա, եթե Հովհաննես Դրասխանակերտցու՝ մեզ հետաքրքրող հիշատակության պարզաբանման համար հինք ենք վերցնում 915 թ. արշավանքի հետ կապված դեպքերը, այն միմիայն հաստատում է մեր տեսակետը, քանի որ ուղղակիորեն վերաբերում է Կախքի քորեպիսկոպոսությանը, որի՝ Կովկասյան լեռներից հարող հատվածում և դրա հարևանությամբ բազմաթիվ ցեղեր էին բնակվում (ծանարներ և այլք):

Մեզ համար հանելուկ է մնում միայն «Յունականք»-ը, որի համար կարելի է ընդունել հետևյալ թեական պատասխանը: Ըստ Ն. Ադոնցի՝ Աշոտ Երկաթը Կոստանդնուպոլիս է մեկնել 914 թ. սեպտեմբերից առաջ և

125 Տե՛ս «Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտցույ Պատմություն Հայոց», բնագիրը Մ. Էմինի, 1996, էջ 261:

126 Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 444:

127 Տե՛ս Մովսէս Կաղանկատուացի, էջ 341:

128 Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 446:

129 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 516:

130 Տե՛ս նույն տեղում:

131 Նույն տեղում, էջ 543:

վերադարձել 915 թ. ամռան սկզբին՝ 10 ամիս անց: 915 թ. բյուզանդական զորքերը մեծածավալ արշավանք են կատարել դեպի Մարաշ, Սամոսատ և Հիսն-Մանսուր¹³²: Այս արշավանքը եթե համընկել է արխազական բանակի՝ Աղվանից թագավորություն արշավելու շրջանին, ապա Հայոց կաթողիկոսի համար կարող էր հիմք հանդիսանալ վերոհիշյալ հաղորդման մեջ «Յունականք»-ը հավելելուն:

Ըստ Ն. Ադոնցի ձգբրտման՝ Հովհաննես Դրասխանակերտցին այդ ժամանակ պետք է գտնվելիս լիներ իրադարձությանը շատ մոտ՝ Տարոնում, Դերջանում և կամ Եկեղյաց գավառում¹³³: Միննույն ժամանակ Հայաստանի մյուս ծայրում տեղի ունեցող իրադարձությունների (արխազական բանակի զորաշարժը, Կախքի մասնակցությունը դրան, ինչպես նաև Հայաստանի տարածքի խռովարար-ելուզակների ակտիվանալը) տրամաբանությունը նրան հասու չէր, ուստի բխեցրել է սեփական եզրակացությունը՝ Ատրպատականի ոստիկանի դեմ Հայաստանից հյուսիս ընկած շրջաններն անմարդաբնակ անապատ-միջտորմի վերածելու նպատակ վերագրելով:

Փաստորեն, կարելի է արձանագրել, որ չնայած Հովհաննես Դրասխանակերտցու հաղորդմանը՝ ռազմական գործողություններն Այսրկովկասում ուղղված չեն եղել Հայաստանի դեմ, թեև, ամենայն հավանականությամբ, ավազակային գործողություններ ծավալելու հնարավորություններ են ստեղծվել տեղական որոշ ուժերի համար: Մյուս կողմից, Արխազաց թագավորության և Կախքի քրեայիսկոպոսության զորքերի արշավանքն Աղվանից թագավորության դեմ, ընդհանուր առմամբ, հարված էր Հայոց թագավորության շահերին, որի նախորդ գահակալները նշված երկրներն ընդգրկել էին իրենց տիրապետության սահմաններում¹³⁴: Հայոց թագավորության ապագայի տեսանկյունից դա վտանգավոր նախադեպ էր, ուստի խիստ անհանգստացրել էր հայոց կաթողիկոսին:

Հովհաննես Դրասխանակերտցին տեղեկացնում է նաև, որ այդ շրջանում Աշոտ Երկաթը ստիպված էր կռիվներ մղելու իր տերության տարբեր հատվածներում և պայքարելու ոչ միայն «**ընդ սառակինոսացն, այլ և ընդ Վրաց և ընդ Գուգարաց, որք ապիրատս զնմանէ խորհեին**»¹³⁵: Պատմիչի հաղորդման տրամաբանությունը ցույց է տալիս, որ «Վրաց»-ը վերաբերում է Կղարջքի թագավորությանը, իսկ ինչ վերաբերում է «Գուգարաց»-ին, ապա խոսքը կարող է լինել տեղի իշխանների մասին, մասնավորապես՝ իշխանաց իշխան Գուրգենի, որն իր փեսա Աբասի հետ շուտով սկսում է դավեր նյութել Հայոց թագավորի դեմ¹³⁶: Թերևս հենց այդ էր պատճառը, որ գտնվելով Կղարջքի թագավոր Ատրնեսուեհի տիրույթներում՝ հայոց կաթողիկոսի գլխավոր մտահոգությունը դարձել էր նրան հանդգելը, որպեսզի պահպանի Հայոց և Վրաց իշխանների հետ միաբանությունը¹³⁷:

132 Տե՛ս Ն. Ադոնց, Երկեր, հ. Ե., էջ 200:

133 Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 533-534:

134 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 457:

135 Նույն տեղում, էջ 525:

136 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 544:

137 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 524:

Փաստորեն, Յուսուֆի գործերի դեմ պատերազմից բացի պայքարի նոր ճակատ էր բացվել Աշոտ Երկաթի համար: Հայոց թագավորը, լինելով անսահման բաջուրյան և եռանդի տեր, այդ ամենն անուշադրության մատնել չէր կարող, այլ, ինչպես իր գահակալության ողջ շրջանում, ոչ թե հուսալքվում, այլ ստեղծված ծանրագույն իրավիճակից ելք էր փնտրում:

Հովհաննես Դրասխանակերտցին, ամենայն հավանականությամբ, ոչ առանց Աշոտ Երկաթի իմացության, հարկ համարեց գրություն հղել կայսերը՝ ներկայացնելով Հայաստանի ծանր կացությունը և օգնություն ակնկալելով¹³⁸: Բյուզանդական արքունիքը Հայաստան առաքեց իր պատվիրակ Թեոդորոս Վասիլիկոսին: Քանի որ Աշոտ Երկաթը գտնվում էր Հայաստանի հյուսիսարևելյան շրջաններում, իսկ Հովհաննես Դրասխանակերտցին՝ Տարոնում, պատվիրակն առաջինը հանդիպեց կաթողիկոսին, որից հետո միայն՝ Աշոտ Երկաթին: Վերջինս դրանից հետո մեկնեց Կոստանդնուպոլիս և մեծ պատիվների արժանացավ¹³⁹:

Այստեղ խիստ կարևոր է նաև պարզաբանել Բյուզանդիայի կողմից Հայոց թագավորության՝ Այսրկովկասի քրիստոնյա երկրների ու երկրամասերի առումով դերի գնահատումն այն բանից հետո, երբ Սմբատ Ա-ի մահից հետո այն հայտնվել էր ծանր իրավիճակում: Պարզվում է, որ Բյուզանդիայի արքունիքում Հայոց թագավորության դերի թերագնահատում կարծես թե տեղի չի ունեցել: Հովհաննես Դրասխանակերտցին Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Նիկողայոսի՝ իրեն ուղղված նամակի¹⁴⁰ տեքստում պատրիարքին վերագրում է հետևյալ խոսքերը. «Ըստ սմին սակի առաքեցաք թուղթ և առ կուրապաղատդ և առ ավագն Ափխագաց՝ խրատելով առ ի լսել խրատուդ ձերոյ և մոռնալ զընդ միմեանս հարումնս, և նայել ի սէր և ի միաբանութիւն և ի հաշտ խաղաղութիւն ընդ միմեանս և ընդ հասարակ իշխանս Հայոց և Աղվանից, և միանալ միաբան և մարտնչել ընդդէմ ամբարիշտ թշնամոյն՝ որդւոյն Ապուսիճայ»¹⁴¹: Այս հույժ կարևոր հաղորդումը մեզ է մատուցում մի շարք էական տեղեկություններ: Կայսրությունը նամակ է հղել կուրապաղատին, որն, անկասկած, Կղարջքի թագավոր Ատրներսեհն է, և Աբխազաց թագավոր Կոստանդինին՝ հորդորելով լսել հայոց կաթողիկոսի խրատները և մոռնալ տեղի ունեցած ընդհարումը: Բացի այդ, խիստ հետաքրքրական է Ատրներսեհին ու Կոստանդինին ուղղված պատգամը՝ հաշտ լինելու միմյանց և Հայոց ու Աղվանից իշխանների հետ: Փաստացի ներկայացված է մի վիճակ, երբ Կղարջքի ու Աբխազաց թագավորները հակամարտում են մի կողմից՝ իրար դեմ, իսկ մյուս կողմից՝ Հայոց ու Աղ-

138 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 525-532:

139 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 533:

140 Մ. Օրմանյանը սխալմամբ այդ նամակի ստացման տարեթիվ է համարել 918 թ., իսկ Աշոտ Երկաթի՝ Բյուզանդիա մեկնելը՝ 919 թ.: Տե՛ս Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, հ. Ա, § 720-721: Հ. Հարությունյանը նամակի ստացումը և Հայոց թագավորի՝ Կոստանդնուպոլիս մեկնելը համապատասխանաբար թվագրել է 919 թ. և 920 թ.: Տե՛ս Հ. Հարությունյան, նշվ. աշխ., էջ 70-72: Ըստ Կ. Թումանովի՝ 918-920 թթ. բանակցություններ են տեղի ունենում Բյուզանդիայի հետ, որոնք վարում էին Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Նիկողայոսն ու հայոց կաթողիկոս Հովհաննես Դրասխանակերտցին: 921 թ. Աշոտ Երկաթը մեկնում է Բյուզանդիա, այնտեղից վերադառնում օգնական զորքով և 922 թ. հռչակվում արքայից արքա: Տե՛ս С. Toumanoff, Armenia and Georgia, p. 614.

141 Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 523:

վանից իշխանների դեմ: Առաջին հակամարտությունը նորություն չէր, բայց Հայոց ու Աղվանից իշխանների հետ հակամարտության հիշատակությունը թերևս դարձյալ ու դարձյալ սնվում է միևնույն աղբյուրից՝ Աղվանից թագավորության դեմ Աբխազաց թագավորության և Կախքի քրեայիսկոպոսության ձեռնարկած արշավանքի իրողությունից: **Աբխազակախքյան ուժերի զորաշարժն Աղվանից թագավորության դեմ անընդունելի էր Աշոտ Երկաթի համար, որը կարող էր և հավակնում էր հոր իրավահաջորդը լինելուն՝ նաև նրա տիրապետության սահմանների առումով:** Հայտնի է, որ Սմբատ Ա-ի օրոք Այսրկովկասի քրիստոնյա երկրները նվաճվել ու Հայոց տերության մաս էին կազմել¹⁴², իսկ Աբխազաց թագավորը 906 թ. հայկական զորքերից պարտություն էր կրել ու ընդունել Սմբատ Ա-ի գերիշխանությունը¹⁴³: Այդ իսկ պատճառով Կոստանդնուպոլիս ուղարկած նամակում Հովհաննես Դրասխանակերտցին Սմբատ Ա-ին ներկայացնում է որպես **«բոլորից արևելեայցս գլխաւոր»**¹⁴⁴:

Ինչպես տեսանք, Աշոտ Ա-ին, Սմբատ Ա-ին և Աշոտ Երկաթին բյուզանդական արքունիքը կոչում էր իշխանաց իշխան¹⁴⁵՝ ընդգծելով նրանց գերագահ դիրքն Այսրկովկասի քրիստոնյա երկրների նկատմամբ: Ուստի պատմիչի՝ «ընդ...Վրաց և ընդ Գուգարաց, որք ապիրատս գնմանէ (իմն Աշոտ Երկաթից-Ա.Ե.) խորհեին» արտահայտությունն ամենայն հավանականությամբ ձևակերպվել է հենց այդ տեսանկյունից: Նույն մտայնությունը, բայց արդեն Այսրկովկասի քրիստոնյաների շրջանում հայոց կաթողիկոսի հոգևոր գերիշխանության առումով, ամկա է նաև Հովհաննես Դրասխանակերտցու կողմից մեջբերված՝ Կոստանդնուպոլիսի պատրիարք Նիկողայոսի նամակում, որտեղ մասնավորապես ասված է. **«Կարծեմ ոչ ինչ զանխուլ է՝ տէր իմ, ի քոյոյ յաստուածասիրութենէդ յոյժ տրտմութիւն և անպակաս ցաւք սրտից մերոց յաղագս Հայոց և Վրաց և Աղուանից միահամուռ քոյդ հաւատացեալ հօտից...»**, այդուհետ՝ **«քոյոյդ հօտիդ Հայոց և Վրաց և Աղուանից»**¹⁴⁶: Այն, որ հայոց կաթողիկոսը կոչվում է «Հայոց, Վրաց և Աղվանից միահամուռ հավատացյալ հոտ»-ի առաջնորդ, կարևոր հետևություններ է ծնում, մասնավորապես, որ, ինչպես Սմբատ Ա-ն էր Բյուզանդիայի կողմից դիտվում որպես «բովանդակ Արևելքի գլխավոր», այնպես էլ հայոց կաթողիկոսն էր դիտարկվում որպես քրիստոնյա արևելքի հոգևոր առաջնորդ: Ուստի Այսրկովկասի քրիստոնյաների միջև տեղի ունեցածը պետք է անհանգստացներ նաև իրեն նրանց հոգևոր հովիվը համարող հայոց կաթողիկոսին:

Այսպիսով, կարելի է համոզված ասել, որ **Բյուզանդիայի տեսանկյունից Հայոց թագավորը՝ Աշոտ Երկաթը, շարունակում է դիտարկվել որպես «բովանդակ Արևելքի գլխավոր» (իշխանաց իշխան), իսկ հայոց կաթողիկոսը՝ Հայոց, Վրաց և Աղվանից քրիստոնյա «միահա-**

142 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 457:

143 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 481-483:

144 Նույն տեղում, էջ 528: Տե՛ս Հ. Բարթիկյան, Բյուզանդիան և հայ պետականությունը X-XI դդ., «ԼՀԳ», 1996, N 2, էջ 27-28:

145 Տե՛ս Կոստանդին Ծիրանածին, էջ 7, 11:

146 Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 522:

մուտ» հոտի առաջնորդ:

Մնում է միայն ճշգրտել Աշոտ Երկաթի՝ Կոստանդնուպոլիս մեկնելու ժամանակը: Այդ հարցում պարզություն մտցնելու համար կարևորվում է Հովհաննես Դրասխանակերտցու կողմից մեջբերված՝ Նիկողայոս Միստիկոսի վերոհիշյալ նամակի թվագրումը: Հայտնի է, որ Աշոտ Երկաթի՝ Կոստանդնուպոլիս մեկնելուց կարճ ժամանակ առաջ կայսրուհի Ջոնի կողմից պատրիարքը հեռացվել էր եկեղեցուց¹⁴⁷, իսկ կայսրուհին իր հերթին արտաքսումից վերադարձել է միայն 914 թ.¹⁴⁸: Նիկողայոսն իր լիազորություններն այնուհետև հետ ստացավ¹⁴⁹: Սակայն վերոհիշյալը ցույց է տալիս, որ նա չէր կարող իր նամակը հայոց կաթողիկոսին ուղարկել 914 թ.: Դատելով Հովհաննես Դրասխանակերտցու բերած նամակի բովանդակությունից՝ այն նույնական չէր պատրիարքի կողմից 915 թ. նույն հասցեատիրոջն ուղարկած նամակին, որը պահպանվել է միայն հունարեն բնագրով¹⁵⁰: Վերջինիս մեջ պատրիարքը տեղեկացնում էր Հովհաննես Դրասխանակերտցուն, որ կայսրը ճանաչել է Աշոտ Երկաթի իշխանությունը¹⁵¹, մինչդեռ հայ հեղինակի մեջ բերած նամակում, որը, անկասկած, նախորդել է առաջինին, պատրիարքը ցավ է հայտնում Հայաստանում և Այսրկովկասում տիրող իրավիճակի համար և լուծման ուղիներ առաջարկում¹⁵²: Վերջին իրողությունը ցույց է տալիս, որ այդ ժամանակ Աշոտ Երկաթը դեռ Կոստանդնուպոլսում չէր, քանի որ հակառակ պարագայում նման խնդիրները բյուզանդացիները կքննարկեին հենց Հայոց թագավորի հետ: Ակնհայտ է, որ երկու նամակների միջև տեղի է ունեցել Աշոտ Երկաթի այցը Կոստանդնուպոլիս: Ուստի սխալված չենք լինի, եթե պնդենք, որ Հովհաննես Դրասխանակերտցու հիշատակած նամակը պատրիարքն առաքել է 915 թ., իսկ մյուսը՝ նույն տարվա ընթացքում, բայց ամիսներ անց, երբ Աշոտ Երկաթը գտնվում էր Կոստանդնուպոլսում:

Հ. Բարթիկյանը կարծում է, որ Աշոտ Երկաթի իշխանությունը ճանաչելու վերաբերյալ նամակը պատրիարքն ուղարկել է 915 թ.¹⁵³ Աշոտ Երկաթի վերադարձից հետո¹⁵³, սակայն դրանից հետո կաթողիկոսին այդ մասին գրելը պարզապես իմաստագրկվում էր, քանի որ նա առանց այդ էլ ամեն ինչի մասին արդեն տեղյակ էր: Փոխարենը, եթե այն գրվել է Աշոտ Երկաթի՝ Կոստանդնուպոլսում գտնվելու ժամանակ, ապա տեղի ունեցածի մասին հայոց կաթողիկոսին նախապես հայտնելը խիստ օգտակար կլիներ Հայոց թագավորի վերադարձի համար հող նախապատրաստելու առումով: Ուստի կարելի է փաստել, որ Աշոտ Երկաթը Կոստանդնուպոլիս է մեկնել 915 թ.:

Վերջին իրադարձությունը Ն. Ադոնցը թվագրում է 914 թ.¹⁵⁴, քանի որ

147 Տե՛ս Թեոփանեսի Շարունակող, էջ 228:

148 Տե՛ս “The Cambridge History of Byzantine Empire”, Cambridge, 2008, p. 505.

149 Տե՛ս Թեոփանեսի Շարունակող, էջ 231–232:

150 Տե՛ս Հ. Բարթիկյան, Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Նիկողայոս Միստիկոսի 101–րդ և 139–րդ թղթերը..., էջ 254–255:

151 Տե՛ս նույն տեղում:

152 Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 521–523:

153 Տե՛ս Հ. Բարթիկյան, Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Նիկողայոս Միստիկոսի 101–րդ և 139–րդ թղթերը..., էջ 252:

154 Տե՛ս Ն. Ադոնց, Երկեր, հ. Ե, էջ 189: Նույնը տե՛ս նաև F. Doelger, Regesten der Kaiserurkunden des ostroemischen Reiches. Berlin–Muenchen, 1924, Bd. 1, p. 577, Hovhannēs Draskhanakertci, History

Թեոփանեսի Շարունակողի աշխատության՝ վերոհիշյալ հաղորդմանն անմիջապես հաջորդող հայագգի ոմն Պագրատուկասի կողմից Ադրիա-նուպոլիսը բուլղարների ցար Սիմեոնին հանձնելու վերաբերյալ հիշատակությունը թվագրված է «III ինդիկտիոնի սեպտեմբեր»-ով՝ համապատասխան 915 թ.¹⁵⁵: Ուստի դրանից առաջ տեղի ունեցած իրադարձությունը՝ Աշոտ Երկաթի Կոստանդնուպոլիս ժամանելը, պետք է տեղի ունեցած լիներ II ինդիկտիոնի, այսինքն՝ 914 թ. սեպտեմբերից առաջ: Կ. Յուզբաշյանը համանման կարծիք է հայտնում¹⁵⁶:

Վերոհիշյալի լույսով մեզ առավել հավանական է թվում, որ Աշոտ Երկաթի՝ Կոստանդնուպոլիս մեկնելը կարող էր տեղի ունենալ III ինդիկտիոնին, այսինքն՝ 915 թ., Ադրիանուպոլիսը Սիմեոնին հանձնելու տարում: Առավել ևս, որ Աշոտ Երկաթին ընդունած Ջոե կայսրուհին արտաքսումից վերադարձել էր 914 թ., իսկ նրա վերադարձին, մինչև Աշոտ Երկաթին ընդունելը, հաջորդել էր ծանր ու երկարատև պայքար բուլղարների ցար Սիմեոնի դեմ¹⁵⁷: Ն. Ադոնցի ճշգրտման համաձայն, որ կատարվել է Հովհաննես Դրասխանակերտցու տվյալների հիման վրա¹⁵⁸, Աշոտ Երկաթը Կոստանդնուպոլիսում մնացել է մեկ տարուց մի փոքր պակաս¹⁵⁹: Այդ տրամաբանությամբ, եթե ընդունում ենք Աշոտ Երկաթի՝ Կոստանդնուպոլիս մեկնելու հավանականությունը 915 թ., ապա նա հայրենիք է վերադարձել 916 թ.:

Վերոհիշյալի օգտին է խոսում նաև այն, որ Հովհաննես Դրասխանակերտցին Հայաստանի հարևան ժողովուրդների ու ցեղերի արշավանքը ներկայացնում է նախքան իր՝ Տարոն, Դերջան ու Եկեղյաց գավառներ և Աշոտ Երկաթի՝ Բյուզանդիա մեկնելը: Ավելին, այդ դեպքերը, թերևս, մեկն էին այն բարդություններից, որոնք ստիպեցին Աշոտ Երկաթին՝ մեկնելու կայսեր արքունիք: Աշոտ Երկաթի՝ Կոստանդնուպոլիս մեկնելը 914 թ. և վերադարձը 915 թ. թվագրման պարագայում առաջանում է հակասություն, քանի որ այդ դեպքում ստացվում է, որ Աշոտ Երկաթն արդեն Կոստանդնուպոլիսում էր, ուստի այդ իրադարձությունները նրա՝ Կոստանդնուպոլիս մեկնելու որոշման վրա ազդել չէին կարող: Մեր առաջարկած թվագրման պարագայում ամեն ինչ ընկնում է իր տեղը: Նույնիսկ, եթե այս թվագրումն անընդունելի դիտվի, ապա պետք է հիշել, որ թեև Աշոտ Երկաթը մեկնել էր Բյուզանդիա, Հովհաննես Դրասխանակերտցին մնացել էր Հայաստանում, ուստի Աշոտ Երկաթի՝ Կոստանդնուպոլիսում գտնվելու ժամանակ տեղի ունեցած դեպքերը դրանք 10 տարի անց մագաղաթին հանձնող¹⁶⁰ պատմիչի հիշողության մեջ կարող էին միախառնվել մինչև

of Armenia, Translation and Commentary by Rev. **Krikor H. Maksoudian**, Atlanta, Georgia, 1987, p. 17.

155 Տե՛ս Թեոփանեսի Շարունակող, էջ 288, 368, ծանոթ. 114: Տե՛ս նաև **Продолжатель Феофана**. Жизнеописание византийских царей, Санкт-Петербург, 1992, с. 155, прим. 737.

156 Տե՛ս **К. Юзбашян**, Армянские государства эпохи Багратидов и Византия IX-XI вв., М., 1988, с. 109. Նախկինում Կ. Յուզբաշյանը կարծում էր, որ Աշոտ Երկաթը Կոստանդնուպոլիսում եղել է 913-914 թթ.: Տե՛ս **Կ. Յուզբաշյան**, «Բագրատունյաց շրջանի» Հայաստանը՝ միջազգային իրավունքի տեսանկյունից, «ՊԲՀ», 1975, N 1, էջ 43:

157 Տե՛ս Թեոփանեսի Շարունակող, էջ 228:

158 Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 533-535:

159 Տե՛ս **Ն. Ադոնց**, Երկեր, հ. Ե, էջ 200:

160 Տե՛ս «Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտցույ Պատմություն Հայոց», բնագիրը Մ. Էմինի, էջ 368:

Հայոց թագավորի մեկնելը տեղի ունեցած դեպքերին:

Եթե նույնիսկ շարունակենք համարել, որ Աշոտ Երկաթը Կոստանդնուպոլիս է մեկնել 914 թ. և վերադարձել 915 թ., ապա խիստ հավանական է կարծելը, որ գործ ունենք պատմիչի կողմից իրադարձությունների հերթականության շփոթության հետ: Մյուս կողմից, ինչպես որ Յուսուֆի՝ Վասպուրականի և Հայաստանի մյուս շրջանների վրա կատարած նոր արշավանքների լուրն էր Աշոտ Երկաթին հասել Կոստանդնուպոլսում՝ ստիպելով շտապ բռնել վերադարձի ճանապարհը, այնպես էլ նշված իրադարձությունների լուրը Հայոց թագավորին կարող էր հասնել հենց Բյուզանդիայի մայրաքաղաքում:

Մեր թվագրումը հիմնավորվում է այն իրողությամբ, որ նախքան Աշոտ Երկաթի Բյուզանդիա մեկնելը պատմիչը հաղորդում է մի հույժ կարևոր տեղեկություն այն մասին, որ Յուսուֆի վարած անողոք պատերազմները Հայոց աշխարհում տևել են 7 տարի¹⁶¹: Նա հաշվարկը կատարել է, անկասկած, հայոց 358 թվականից, երբ, ըստ նրա, սկսվեց Յուսուֆի արշավանքը: Յոթերորդ տարին ստացվում է հայոց 364 թ., որը համապատասխանում է 915–916 թվականին, երբ Աշոտը վերադարձավ Կոստանդնուպոլսից: Քանի որ կայսեր կողմից 915 թ. ձանաչվել էր Աշոտ Երկաթի թագավորությունը, և այդ մասին Կոստանդնուպոլսի պատրիարքը տեղեկացրել էր հայոց կաթողիկոսին, ապա վերջինս հենց այդ թվականն էլ համարել է 7–ամյա պատերազմի և անիշխանության շրջանի ավարտ: Եթե 909 թ. սկիզբ առած 7–ամյա պատերազմական շրջանը հասցնում ենք 915/916 թ., ապա ինքնըստինքյան հիմնավորվում է մեր այն տեսակետը, որ Աշոտ Երկաթը Կոստանդնուպոլիս է մեկնել 915 թ. և վերադարձել 916 թ.:

Հայաստանում տիրող դժվարին իրավիճակը, որն Աշոտ Երկաթին ստիպեց մեկնելու Կոստանդնուպոլիս, ամբողջապես ներկայացնելու համար հավելենք, որ միևնույն ժամանակ Յուսուֆը նոր հալածանքներ էր սկսել Արծրունիների և Սյունիների նկատմամբ¹⁶²:

Վերևում ասվածը ցույց է տալիս, որ Աշոտ Երկաթի իշխանությունը տարածվում էր Հայաստանի կենտրոնական, արևմտյան և հյուսիսարևելյան հատվածներում, իսկ Դվինի շրջակայքը, Վասպուրականի թագավորությունը, Սյունյաց իշխանությունները և Գուգարքը վերածվել էին Յուսուֆի արշավանքների հիմնական թիրախի: Մյուս կողմից, ինքնագլուխ էին դարձել նախկինում Հայոց թագավորության գերիշխանության ներքո գտնվող այսրկովկասյան երկրները: Փաստորեն, Հայոց թագավորության վիճակն այնքան բարդ էր, որ միայն տեղական ուժերով պայքարելն այլևս անհնար էր:

Հովհաննես Դրասխանակերտցու նամակը ծանր ազդեցություն թողեց կայսեր արքունիքում, որը, ինչպես տեսանք, Աշոտ Երկաթի մոտ ուղարկեց իր պատվիրակին: Աշոտ Երկաթն այդ ժամանակ ամրացել էր իր տերության ամրոցներում՝ շրջապատված այն ցավալի իրողություններով, որոնք ներկայացվեցին վերևում: Կայսեր մոտ գնալն ու նրան օգնության

161 Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 519:

162 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 524–525:

համար դիմելը միակ ելքն էր, որ մնում էր Աշոտ Երկաթին: Թերևս այս իրադրության հետ է կապված այն իրողությունը, որ պատմիչների մի մասը հայտնում է, թե իբր Աշոտ Երկաթը փախուստի է դիմել և ապաստանել Կոստանդնուպոլսում¹⁶³:

Փաստորեն, 913-914 թթ. ազատագրական պատերազմը, որի հաջող ընթացքն Աշոտ Երկաթին հնարավորություն էր տվել թագադրվելու, հայտնվել էր փակուղում: Ուստի Աշոտ Երկաթը, որն իր թագավորության ողջ ընթացքում այդպես էլ երբեք չընկրկեց վտանգների ու փորձությունների առջև, այդ դժվարին իրադրության մեջ էլ փորձ կատարեց գտնելու ելքը: Նրա մեկնումը Բյուզանդիա ծառայում էր այդ նպատակին:

Կոստանդնուպոլսում Աշոտ Երկաթին ջերմ ընդունելության արժանացրին: Այդ մասին հիշատակում է Թեոփանեսի Շարունակողը. «**այդ օրերին քաղաք** (իմա Կոստանդնուպոլիս-Ա.Ե.) **եկավ ...իր ֆիզիկական ուժով մեծ անուն հանած Աշոտը, իշխանաց իշխանի որդին: ...Երբ նա [քաղաք] մտավ, նրան մեծ պատվով ընդունեց տիրուհին** (իմա Կոստանդին Ծիրանածին կայսեր մայրը՝ կայսրուհի Զոեն-Ա.Ե.) **և ապա ճամփու դրեց դեպի նրա երկիրը**»¹⁶⁴:

Ի հավելումն վերոհիշյալի՝ Հովհաննես Դրասխանակերտցին տեղեկացնում է, որ Կոստանդին կայսրը (ըստ Թեոփանեսի Շարունակողի՝ Զոեն կայսրուհին) Աշոտ Երկաթին և նրա հետ Կոստանդնուպոլիս գնացած հայ նախարարներին մեծ պատիվների արժանացրեց¹⁶⁵ և ամիսներ անց «բազում զարավարս և զարս Հռովմայեցիս ի ձեռս նորա (իմա Աշոտ Երկաթի-Ա.Ե.) գումարեալ՝ յուղարկէ յիւրական աշխարհս»¹⁶⁶:

Այդ ժամանակ Յուսուֆը սաստկացրել էր հարձակումները Վասպուրականի ուղղությամբ: Դրա մասին լուրերը հասան Կոստանդնուպոլիս, և Աշոտ Երկաթը շտապ հրաժեշտ տվեց կայսերական ընտանիքին ու բռնեց Հայաստանի ճանապարհը¹⁶⁷:

Հայոց թագավորը հայրենիք էր վերադառնում բյուզանդական օգնական զորքով՝ հաղթանակի և Հայոց թագավորության սահմանները վերականգնելու անխախտ հավատով:

Ամփոփելով քննության արդյունքները՝ նշենք, որ Աշոտ Երկաթը դեռևս 903 թ. Յուսուֆի կողմից ճանաչվել է որպես Հայոց իշխանաց իշխան, այսինքն՝ ընդունվել է նրա գահաժառանգության իրավունքը:

913 թ. Սմբատ Ա-ն գերվել է: Դեռևս նրա կենդանության շրջանում Աշոտ Երկաթը պայքար էր սկսել Յուսուֆի զորքերի դեմ: Նրա հուժկու և արագընթաց զորաշարժերի արդյունքում ազատագրվել են Հայոց թագավորության կենտրոնական և հյուսիսարևելյան շրջանները: Հայոց զորքը գրավել է նաև Տիդիլիսը: Փաստորեն, Աշոտ Երկաթին վիճակվեց Հայոց թագավորության գոյության համար այդ կենաց ու մահու ժամանակաշրջանում իր վրա վերցնել ազատագրական պայքարի ղեկավարությունը և

163 Տեն Ասողիկ, էջ 748, Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 192-193 և այլն:

164 Թեոփանեսի Շարունակող, էջ 228:

165 Տեն Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 533:

166 Նույն տեղում, էջ 538:

167 Տեն նույն տեղում, էջ 537-538:

Հայոց թագավորության պահպանության գործը՝ հասնելով էական հաջողությունների:

914 թ. սկզբին՝ Սմբատ Ա-ի սպանությունից հետո, Կղարջքի թագավոր Ատրնեսեսինը կազմակերպում է նրա թագադրությունը: Սակայն դրանից հետո աստիճանաբար Աշոտ Երկաթի դեմ են դուրս գալիս նախկին դաշնակիցները, Յուսուֆի գործերը նոր ասպատակություններ են կատարում, իսկ այնուհետև պատերազմական գործողություններ են սկսվում Այսրկովկասում: Այդ ամենը ստիպում է, որ, հավանորեն, Աշոտ Երկաթի գիտությամբ հայոց կաթողիկոս Հովհաննես Դրասխանակերտցին, ակնկալելով Բյուզանդական կայսրության օգնությունը, նամակագրական կապ հաստատի Կոստանդնուպոլսի պատրիարքի հետ: Կայսրն իր պատվիրակին ուղարկում է Հայաստան, որը 915 թ. Կոստանդնուպոլիս է ուղեկցում Աշոտ Երկաթին: Հայոց թագավորն այնտեղ մնաց մեկ տարուց քիչ պալաս և հայրենիք վերադարձավ 916 թ.:

Իր գործունեության առաջին իսկ շրջանում Աշոտ Երկաթը Հայոց թագավորության պահպանության գործում հանդես բերեց կամք, քաջություն և անհատնում եռանդ, որակներ, որոնք նրա գլխավոր բնութագրիչներն էին նաև գահակալության հետագա տարիներին՝ ծնելով «Երկաթ» պատվանունը: Առաջնորդի հենց այդ որակների շնորհիվ է, որ Սմբատ Ա թագավորի գերեվարությունից հետո հուսահատության ու ավերի մատնված երկիրը կարողացավ ոտքի կանգնել, դիմագրավել թշնամուն և, ի վերջո, հասնել հաղթանակի:

Արման Ս. Եղիազարյան – Գիտական հետաքրքրություններն ընդգրկում են Հայաստանի և Այսրկովկասյան երկրների պատմության ու պատմական աշխարհագրության հիմնահարցերը VII-XI դդ.: Մասնավորապես զբաղվում է Հայաստանի և Այսրկովկասի՝ արաբական տիրապետության շրջանի (VII-IX դդ.), Բագրատունիների հզորացման պատմափուլի (IX դ.), Հայ Բագրատունիների տերության (IX-X դդ.) դարաշրջանի, ինչպես նաև Բագրատունիների վրացական թագավորության պատմության ու պատմական աշխարհագրության խնդիրներով:

Summary

THE EPOCH OF ASHOT THE IRON

Part I: The Issue of Preservation of the Armenian Kingdom

Arman S. Yeghiazaryan

Ashot the Iron is one of the greatest figures in the history of Armenia. The period of his reign (914-929) has an epochal importance for the history of Armenia, because he managed to both save the Armenian kingdom from collapse, and restore the state system, which was destroyed during the prolonged inva-

sion of the Atropatene ruler troops.

Ashot the Iron was declared as the heir to the throne in 903. In 910 he headed the Armenian army against the troops of Atropatene in Dzknavadjar battle, where his army was defeated.

After Smbat I the Armenian king (891–914) was captured, in 913 Ashot the Iron led the war against Atropatene and managed to liberate the central and north-eastern parts of the Armenian kingdom.

In 914 he was crowned and declared as the king of Armenia.

Soon he faced a number of serious difficulties, which forced him to appeal to the Byzantine emperor for help. In 915 he left for Constantinople, where he was received with honors. There he got the information about the new attacks of the ruler of Atropatene and hurriedly returned to Armenia. The Byzantine emperor sent troops to assist him against the enemy.

Резюме

ЭПОХА АШОТА ЖЕЛЕЗНОГО

Часть I. Проблема сохранения Армянского царства

Арман С. Егиазарян

Ашот Железный является одним из величайших деятелей в истории Армении. Период его правления (914–929) имеет эпохальное значение, поскольку он смог не только сохранить Армянское царство от крушения, но и восстановить государственную систему, разрушенную во время продолжительного вторжения войск властителя Атропатены.

Ашот Железный был объявлен наследником трона в 903 году. В 910 г. он возглавил армянскую армию против войск Атропатены в битве при Дзкнавачар, где его армия была разбита.

После того, как армянский царь Смбат I (891–914) был взят в плен, в 913 Ашот Железный возглавил войну против Атропатены и смог освободить центральные и северо-восточные части Армянского царства.

В 914 он был коронован и объявлен царем Армении.

Вскоре Ашот Железный столкнулся с рядом серьезных трудностей, которые заставили его обратиться к Византийскому императору за помощью. В 915 г. он отправился в Константинополь, где был принят с почестями. Там Ашот Железный получил информацию о новых вторжениях властителя Атропатены и поспешно вернулся в Армению. Византийский император послал войска, чтобы помочь ему победить врага.

ՊԱՏՄԱՆԻԹՅՈՒՆ

ՀՀ հասնակայանային հասնակու
Զ (ԺԲ) քաղաքի, քաղ 4 (48) հոկտեմբեր-դեկտեմբեր, 2014

ՀՀ հասնակայանային հասնակու